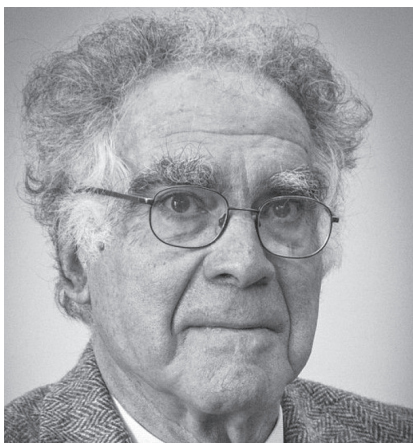

AVISHAG ZAFRANI KÉRDEZTE CARLO GINZBURGOT

K! Jews, Europe, the XX1st century.
2024. február 15.

Mindig is foglalkoztatott az a felismerés, hogy a kereszténységben szorosan összekapcsolódik a saját történelmének szemlélete a judaizmushoz fűződő ambivalens viszonyával.

© Claude Truong-Ngoc/Wikimedia Commons.

AZ: Az *I Benandanti* angol fordításának újrakiadásához írt előszavában¹ Ön felidézte életének egy először elfojtott eseményét, amelynek jelentőségét csak jóval később ismerte fel. A jelenetre a háború idején került sor, amikor bujkálni kényszerültek, és a nagyanja azt mondta, válaszon magának egy nem zsidó nevet. Erről Ön így ír: „abban a pillanatban lettem zsidóvá”, vagyis akkor, amikor bujkálni kellett. Volt ennek az életrajzi eseménynek motiváló szerepe az Ön kutatásaiban?

CG: Amikor azt mondom, hogy úgy éreztem, életemnek ezen a pontján – ötévesen – lettem zsidó, akkor e megállapítás nyilván utólagos. Ám kétségkívül azt gondolom, hogy a

zsidó mivolt átérzése mélyreható következményekkel járt, sőt meggyőződésem, hogy a meglepő elfojtás egy tudattalan stratégia része volt. S azt hiszem, ez az elfojtás erősítette meg a kapcsolatot személyes élményem és kutatói tájékozódásom között. Tehát igen, a zsidó történelemmel kapcsolatos kérdések nagyon fontosak lettek a munkásságomban.

Legutóbbi könyvem címe, *La lettera uccide* (A betű öl)² a tarszoszi Pál kijelentésére utal, aki szerint „a betű öl, viszont a Lélek életet ad”. Ehhez annyit kívántam hozzátenni, hogy „a betű megöli azokat, akik semmibe veszik”. Pál szavait épp az ellenkező irányban vezettem tovább, hogy bemutassam: ha a lelkeség fundamentalista formát ölt, akkor nemcsak életet ad, „ölhet” is. Más szóval, amikor a kereszténység mint a szív törvénye spirituálisan felülkerekedik a zsidó materializmuson és annak kőbe vésett törvényén, ahogy Pál javasolja, akkor birtokba veszi és igazságától fosztja meg az Ótestamentumot.

Valójában mindig is gondolkoztam azon, ami szerintem az egyetlen igazán eredeti ötletem, hogy mennyire szoros a kapcsolat a kereszténység történelemszemlélete és a judaizmushoz fűződő ambivalens viszonya között. Sokat írtam is e kapcsolatról, például Augustinus bibliaolvasatáról abban az esszében, amelyet be is építettem a *La lettera uccide* kötetbe. Augustinusnál általában a Biblia allegorikus olvasatát szokták hangsúlyozni, noha – mint magam is meglepődve tapasztaltam – gyakran szó szerinti olvasattal is előáll. Amikor például az ósatyák poligámiájáról kérdezik, akkor úgy válaszol, hogy igyekezzünk e szokást mint szokást megérteni, tehát ne allegorikusan, hanem mint olyasmit, ami egy „másmilyen világba” tartozik – ma úgy mondanánk, a mienktől különböző társadalomba. Ez a kommentár szerintem összefügg azzal, hogy Augustinus retorikát tanított, és jól ismerte azt az elvet, hogy a szónok beszédének közönségéhez kell igazodnia. Ez a megfontolás maradandó hatást váltott ki: megerősítette azt a feltevést, hogy az érték kritériumai történetileg és társadalomról társadalomra változnak. Arisztotelész például sosem mérlegelt ilyesmit. Azt hiszem,

éppenséggel a Biblia olvasása, párosulva a kereszténységnek a judaizmushoz való ambivalens viszonyából fakadó távolságtartással, tette elgondolhatóvá a történelmi differenciálódást, hiszen a kereszténységet meg kellett különböztetni a judaizmustól az utóbbi történeti kontextushoz kötésével. A különbség azonban itt még meghaladásként értelmeződik; egy régi tanulmányomban először még az állítottam, hogy ez a felfogás Hegelre és az ő szekularizált Augustinus-olvasatára vezethető vissza, bár ez részemről csak egy hipotézis volt. Ám később – abban az írásomban, amely *Svelare la rivelazione. Una traccia* (A kinyilatkoztatás leleplezése: egy nyom) (címmel jelent meg a *La lettera uccide* kötetben (21–236. old.), Hegel szövegeiből vett idézetekkel kimutattam, hogy Hegel nagyon is tisztában volt azzal, hogy a történelem dialektikájának gondolata a kereszténységnek a judaizmushoz való ambivalens viszonyából ered. Ez a felismerés igencsak zavarba hozott, mert az itt emlegetett ambivalenciából az következik, hogy a történelmi szemléletről alkotott, a kereszténységből merített felfogásunk a keresztény antijudaizmus közvetítésével egy olyan beállítódáshoz kötődik, amely évszázadokon át táplálta a zsidók üldözését.

AZ: Most térjünk vissza a zsidóság helyzetéhez és üldöztetéséhez, és ahhoz, hogy ennek mi köze volt a kutatásai eredetéhez. Mondhatjuk-e azt, hogy az áldozatok nézőpontjának átvétele – például az *Éjszakai történetben* is³ – strukturálja az Ön történelmi munkásságát?

CG: Több forrásból is táplálkoztam az az ötlet, hogy megpróbáljam rekonstruálni az áldozat nézőpontját. Az egyik Antonio Gramsci felfogása az alárendelt osztályok kultúrájáról; a másik Michelet könyve,⁴ amely a boszorkány alakját a lázadás megtestesítőjeként ábrázolja. Amikor belekezdtem ebbe a munkába, még fel sem mértem, mennyire nehéz megragadni az áldozatok viselkedésének jelentését, mert ehhez nem a megszokott módon, hanem – Walter Benjamtól vett fordulattal – mintegy ellenszélben (*gegen den Strich*) kell olvasni az ül-

dőzés archívumait. Azt hiszem, e már húszéves koromban választott eljárás melletti elköteleződésem vezetett oda, hogy a történeti kutatáson túl a történeti kutatás módszereinek elemzésébe is belevágjak. A módszerről való gondolkodás összekapcsolódott azzal, hogy a boszorkányperek szövegét a sorok közt próbáljam olvasni. Ami azért volt annyira nehéz, mert a boszorkánysággal vádolt férfiakat és nőket csak az inkvizítorok várakozásaihoz igazodó iratokból lehetett megismerni. Alkalomadtán és szerencsére – mint a rendkívül gazdag *Benandanti* fond esetében – feltárul a mélyreható diszkrépancia, ám gyakoribb, hogy a vád legyűri a vádlott szubjektivitását és hozzáállását. Tehát olyan módszerre volt szükség, amely lehetővé teszi mindennek a visszanyerését, azzal kezdve, hogy megfelelő módon olvassuk az eltörlésüket célzó iratokat. Utólag rájöttem, hogy az inkvizíció peranyagának efféle – ellenszélben – olvasása az európaiak gyarmati uralmához kapcsolódó dokumentumokkal kapcsolatban is új értelmezési lehetőségeket kínál: a gyarmatosítók által termelt iratokból is valóban megérthető a gyarmatosítottak szemlélete és viselkedése. Mindkét esetben a hatalmi aszimmetria szűrőjén keresztül tárul fel az őket elválasztó mély kulturális szakadék. Az inkvizíciónak kétségtelenül megvolt a maga szerepe az európaiak gyarmatosító tevékenységében, ám az általam feltételezett analógia nem pusztán erre emlékeztet, hanem azt bizonyítja, hogy lehetséges és érdemes így, sűrűfénnyben, a burkolt tartalmakra figyelve olvasni a gyarmatosítók által évszázadokon át termelt óriási irattömeget is ugyanúgy, mint a boszorkányperek anyagát.

AZ: Önt az is foglalkoztatta, hogy bármennyire igyekszik is átvenni az áldozatok nézőpontját, mindig megmarad valamiféle „intellektuális érintkezés” a kutató és az inkvizítor között. Miben nyilvánul az meg?

CG: Amikor felismertem ezt a problémát, írtam egy tanulmányt erről a zavarba ejtő érintkezésről *Az inkvizítor mint antropológus* címmel.⁵ A leglátványosabb példája nem is egy perhez

kapcsolódik, hanem a nagy filozófus és brixeni püspök, Nicolaus Cusanus egyik prédikációjának latin nyelvű változatából származik. Ebben egy olyan boszorkánypert említ, amelynek anyaga nem maradt fenn. Két asszonyról szól, akik egy Richellának nevezett istenséget imádtak. A Richella név a gazdagsághoz fűződő kapcsolatot sejtet. Itt az az érdekes, ahogyan Cusanus, a püspök és filozófus a két nő szemléletét elemezte: egyszerre együttérzéssel és távolságtartással, filológiai szenvedéllyel és lelkipásztori gondnal.

Más esetekben is felbukkan ennek az érintkezésnek a problémája. Például a *benandante* családról szóló könyvemben elemzek több XIV. századi milánói periratot, ahol a bevádolt nők bevallják, hogy egy Dianát tisztelő kultuszban vesznek részt. Mármost az inkvizítorok szemében Diana maga az ördög. De miért lett volna Diana ördög? Mi volt a viszonya az ördöghöz? Ezek a kérdések egyáltalán nem állnak messze azoktól, amelyeket kutatókként mi is felteszünk.

Elmondok egy kis történetet, amelyik az egyik könyvemben is szerepel. Évekkel ezelőtt Moszkvába érkeztem, hogy előadást tartsak, s valaki felhívott a Memorial Társaság nevében, hogy szeretnék egy nyilvános vitaestet a részvételemmel. Mivel tudtam a Memorialnak az emberi jogok érvényesítéséért Csecsenföldön végzett munkájáról, hízelgő, de meglepő is volt ez a felkérés: miért, miért épp velem, és miről szólna a vita? Azt válaszolták, hogy angolul olvasták *Az inkvizítor mint antropológus* című cikkemet, és arra jutottak, hogy a boszorkánypere-

rek dokumentumainak olvasásában követett módszeremet a sztálinista korszak peranyagának nem konvencionális olvasatához is alkalmazhatták volna, hogy a bírák előítéleteit megkerülve ragadják meg a férfi és a női vádlottak szemszögét, álláspontját és látásmódját. Ez meglehetősen kényes kutatási terv volt, tekintettel arra, milyen szerepet játszott a kínvallatás ezekben perekben (mint ahogy az inkvizíciós perekben is). Nem tudom, végül nyílt-e bárkinek lehetősége a tervezett kutatásra, de a Memorial Társasággal folytatott beszélgetés mélyen megérintett. Sosem gondoltam volna, hogy az írásomra így reagálnak, noha a szövegek ilyesfajta fogadtatásával is mindig számolni lehet.

AZ: Talán a kutatói pozíció megítélését is módosítja, ha belátjuk a kutató és az inkvizítor intellektuális érintkezését, noha azért van egy fontos különbség: az inkvizítorok a saját „fikcióik” fényében észlelték az áldozatokat.

CG: Nem szívesen beszélnék itt „fikcióról”. Előítéletről kétségtelenül – az még a kutatásban is jelen van, még ha normális körülmények között kevésbé tragikusak is a következményei. Egy másik írásomban hangsúlyoztam,⁶ mennyire fontosak a kutatásban a gondolatkísérletek – a tapogatózás, a feltevések, a későbbiekben vagy elfogadott, vagy elvetett hipotézisek. Nem biztos, hogy ilyen attitűdöt tulajdoníthatunk az inkvizítoroknak. Ha mégis, akkor ennek a bizonytalanságnak és próbálkozásnak (*trial and error*) már nyoma sincs a perekben...

AZ: Az inkvizítoroknak már kész választuk volt, a kutatóknak viszont nincs vagy nem kéne, hogy legyen.

CG: Ez igaz, a *benandanti* például nem felelt meg az inkvizíció várakozásainak, ami komoly gondot okozott, ezért arra kényszerült, hogy meggyőzze a vádlottakat, hogy ők valójában boszorkányok – pedig éppenséggel boszorkányűzők voltak. Ebben rejlik ennek az anomáliának a jelentősége.

AZ: Ön jóval később, egy barátjával vitázva döbrent rá, hogy az inkvizí-

1 ■ Carlo Ginzburg: *The Night Battles: Witchcraft & Agrarian Cults in the Sixteenth & Seventeenth Centuries*. Trans. by John Tedeschi. Routledge, New York, 2013.

2 ■ Carlo Ginzburg: *La lettera uccide*. Adelphi, Milano, 2021.

3 ■ Carlo Ginzburg: *Éjszakai történet – A boszorkányszombat megfejtése*. Ford. Gál Judit. Európa, Bp., 2003.

4 ■ Jules Michelet: *La Sorcière*. Dentu & Hetzel, Paris, s. d. (1862).

5 ■ Carlo Ginzburg: *Il filo e le tracce. Vero falso finto*. Feltrinelli, Milano, 2006. 270–279. old. Magyar fordítása: In: *Történeti antropológia*. Szerk. Sebők Marcell. Replika kör, Bp., 2000. 146–156. old.

6 ■ Carlo Ginzburg: *Microhistoire et histoire du monde. Incidence*, 16 (2012), 47–81. old.

cióval kapcsolatos kutatásai a zsidók helyzetéről is szólnak. Mit jelent a kutatónak, ha felismeri, milyen tudattalan indítékok húzódnak meg a kutatásai mögött?

CG: Erre a baráti beszélgetésre Paolo Fossati olasz művészettörténésszel Torinóban került sor. Tényleg meglepődtem, hiszen egyáltalában nem voltam tudatában ennek a nyilvánvaló – de elfojtott – kapcsolatnak. Ám hogy ettől kezdve bármi megváltozott volna, abban nem vagyok biztos. A következő, a boszorkányszombat-sztereotípiá eredetéről folytatott kutatásomban a zsidók üldözésének szerepét is elemeztem, amiről már korábban sokat gondolkodtam. Előbb-utóbb mindenképp terítékre került volna a zsidók és a boszorkányok közti kapcsolat. Talán, de ezt nehéz bebizonyítani.

AZ: Ez azért nem biztos, mert a boszorkányüldözést feminista szempözből is lehet kutatni, s akkor a zsidó alakja ritkán kerül szóba. Ön viszont foglalkozott a különféle kisebbségek üldöztetésével, és ebben az összefüggésben hozta előtérbe a „zsidókérdést”. Beszélgetésünk elején egy különös „stratégiát” is emlegetett, ami engem erősen emlékeztetett Claude Lévi-Straussra, aki a világ minden törzsét tanulmányozta, kivéve a sajátját, a zsidókat. Ezzel azt is jelezte, mennyire nehéz az embernek saját magát tanulmányozni, kutatásai tárgyává tenni.

CG: Pont fordítva: évtizedekig próbálkoztam önmagam tanulmányozásával, s ehhez az „utószó” általam nagyon kedvelt irodalmi műfajához folyamodtam. Miután alkalmam nyílt újra megjelentetni 50 évvel korábban írt könyveimet, kellő távolságból tekinthettem önmagamra. Azt szoktam mondani (meg is írtam egyszer), hogy ebben az esetben a nárcizmus nem cél, hanem eszköz ahhoz, hogy távolról tekinthessünk önmagunkra. Még sose jutott eszembe, hogy a visszatekintő reflexió szenvedélye összefügghet azzal, hogy paradox módon évtizedeken át eszembe se jutott, hogy kapcsolat lehet zsidóként szerzett tapasztalataim és az áldozatok viselkedésének megértésére irányuló törekvésem között.

Az is lehet, hogy a visszatekintő reflexió szükséglete ebből a hosszú hallgatásból fakadt. Stratégiáról beszéltem, majd a tudattalanról, és végül eljutottam „a tudattalan stratégiájához”. Ez természetesen nem bizonyítható. Ha tetszik, az *argumentum ex silentio* esetével állunk szemben, abban az értelemben, hogy épp amiatt nem voltam tudatában ennek az ennyire nyilvánvaló kapcsolatnak, mert a mélyben zajlott valami – az elfojtás.

Hogy volt-e célja, azt tényleg nem tudom. Amikor elkezdtem a boszorkányokkal foglalkozni, a történészek még egyáltalán nem tárgyalták ezt a témát, eltekintve a boszorkányüldözés kutatásától. Vegyük például Lucien Febvre híres esszéjét, amelyben a bírák beállítódását és a közfelfogást elemezte a boszorkánysággal kapcsolatban. Az antropológusok körében viszont épp annak volt központi jelentősége, hogy milyen helyi (ősi) hiedelmek és viselkedésmódok övezik a boszorkányságot. Ön említette Lévi-Strausst. Jól emlékszem, hogy a munkásságával a varázslórlól és a boszorkányról írt tanulmányával kezdem ismerkedni, amely az *Anthropologie structurale*-ban is helyet kapott.⁷ Valóságos szellemi megrázkódtatást keltett bennem, amikor találkoztam az általam jól ismerttől teljesen eltérő

7 ■ Claude Lévi-Strauss: *Anthropologie structurale*. Plon, Paris, 1958. 183–203. old. (Magyarul: *Strukturális antropológia I-II*. Osiris, Bp., 2001.)

8 ■ Carlo Ginzburg: *Inner Dialogues: The Jew as Devil's Advocate*. *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* (Jerusalem), VIII. (2014), 8, 193–215. old. (*Buber Lecture: A Tribute to Martin Buber, Philosopher of Dialogue*)

9 ■ Carlo Ginzburg: *Storia notturna. Una decifrazione del sabba*. Einaudi, Torino, 1989.

10 ■ Yosef Hayim Yerushalmi: *Zakhor. Jewish History and Jewish Memory*. University of Washington Press, Seattle, 1982.

11 ■ Our words, and theirs: A conversation with Carlo Ginzburg. *Cromohs* 18 (2013), először in: Susanna Fellman – Marjatta Rahikainen (eds.): *Quest of Theory, Method and Evidence*. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2012. 97–119. old.

12 ■ Marc Bloch: *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Armand Colin, Paris, 1941. Magyarul: *A történész mestersége*. Ford. Babarczy Eszter, Kosáry Domokos, Pataki Pál. Osiris, Bp., 1996.

13 ■ Carlo Ginzburg: *Éjszakai történet – A boszorkányszombat megfejtése*. Európa, Bp., 2003.

szempontjával. Magában a találkozásban nem volt semmi szokatlan, mert akkoriban – az 1960–70-es években – élénk párbeszéd folyt a történészek és az antropológusok között. Mégis azt szeretném hangsúlyozni – ahogyan már korábban is többször –, hogy számomra Lévi-Strauss az ördög ügyvédjének feladatát látta el: azt a XVII. század elején a katolikus egyházban kialakított szerepet, amelynek betöltője nehezen megválaszolható, aggasztó fogas kérdéseket tett fel a szentté avatási perekben. Véleményem szerint a történészeknek és általában a kutatóknak meg kell alkotniuk a maguk számára az ördög ügyvédjét, akivel folyamatosan vitázhatnak.

AZ: Pusztán véletlen egybeesés volna, hogy egy zsidó szerző az ördög ügyvédjének helyzetében találja magát?

CG: Nem feltétlenül. Izraelben megjelent egy tanulmányom egy sor olyan, a XVII. századi Angliában közkézen forgó írásról, amelyekben egy zsidó játssza az ördög ügyvédjének szerepét.⁸ (Ha valaki közölni akarta kétségeit a keresztény vallás egyes központi kérdéseivel – például Jézus csodatételei valóságosságával – kapcsolatban, írt egy dialógust, amelyben az efféle kétségeket egy zsidó szája adja. Ez a fondorlatos irodalmi stratégia módot adott arra, hogy a felháborodott ellenzóik kérdését – Miféle szörnyűségeket írtál? – azzal hárítsák el: „Ezt a zsidó mondja.” A tárgyalt írsokból feltárulnak a dialógus irodalmi műfajának forrásai is.

AZ: A boszorkányszombatról írott munkája⁹ alapvető könyv abból a szempontból, hogy szemügyre veszi a hasonlóságokat a zsidók, a boszorkányok és a leprások helyzete között, akik mind a társadalom peremére szorulnak, két világ között – az élők és a holtak között – élnek. Ennek eredménye, hogy a halottakkal folytatott „ügyletek” okkult képességét tulajdonítják nekik. Erről nekem Marc Bloch mondása jut az eszembe, hogy a történelem is kapcsolatot teremt az élők és a holtak közt. Úgy tűnik, van valami hasonlóság a zsidók helyzete – ahogy a Boszorkányszombat-könyv jellemzi

az élők és a halottak közti viszony – és a történész mesterség helyzete között, akkor is, ha nem fogadjuk el Jerushalmi téziseit arról, hogy a judaizmus hogyan tesz különbséget emlékezet és történelem között, s hogy a *zakhor* (az emlékezés) parancsának – engedelmeskedő zsidókat sokáig, egészen a XIX. századig nem érdekelte a történetírás.¹⁰

CG: Nincs semmi kifejezetten zsidó jelleg az élők és a halottak közti viszonyban, lévén ez a múlthoz való mindenfajta történeti tudás veleje. Jerushalmi szerint a történetírás képsége megjelenése a zsidó világban épenséggel a szertartások és rituális következményeik fontosságával magyarázható. A könyvem végén Walter Benjamin egy megjegyzéséhez kapcsolódva hangsúlyoztam, hogy az általam elemzett narratívák közös magva valójában minden lehetséges narratíva mátrixát alkotja: az utazást a halottakhoz és a visszatérést onnan. Kimutattam, hogy a judaizmussal semmiféle kapcsolatban nem álló csoportokat is megvádoltak azzal, hogy kiváltságos viszonyuk van a halottakhoz. A paraszti közösségek például meglehetősen ambivalens mágikus erőt tulajdonítottak azoknak, akik hozzáfértek a halottak világához, mivel „aki gyógyítani tud, el is tud pusztítani” (*qui scit sanare scit destruere*), szögezték le Modenában egy XVI. századi boszorkányperben.

AZ:: Kutatásainak ebben a szakaszában antropológusként hiedelmekkel kell foglalkoznia, például az eurázsiai sámánhittel. Vizsgálja a zsidó hiedelmeket, a témára vonatkozó talmudi írásokat is?

CG: Ez túl van ismereteim határain, ezért nem foglalkoztam ezzel a problémával. Persze megpróbálkozhattunk azzal, hogy újraolvassuk a talmudi hagyományt abból a szempontból, hogy vannak-e a halottak világához való viszonytal kapcsolatos elemei. Engem azonban inkább az az állítás foglalkoztat, hogy valaki ténylegesen eljut a halottak világába, aztán visszajön a saját világunkba. Ez a „jövés-menés” maga a „sámán” utazás, olyan kiváltság bizonyos

közösségekben, amely csak kevesek osztályrésze.

AZ: Önnél olvastam valahol, hogy a zsidó hagyományban nem is az élők és a halottak közti utazás jellemző, hanem a vágy a múlt jelenlétévé tételére és megújítására. Ám ettől az állásponttól is távol tartja magát.

CG: Igen. *Our Words, and Theirs: A Reflection on the Historian's Craft*, című írásomban¹¹ megpróbáltam továbbfejleszteni „étikus” és „émikus” kategoriális dichotómiáját, amelyet Kenneth Pike, egy protestáns nyelvész, antropológus és hittérítő dolgozott ki. Az ő terminológiájában az étikus kategóriák a külső megfigyelőktől származnak, az émikusok pedig maguktól a cselekvőktől. Kimutattam, hogy Marc Bloch az 1930-as évek végén s aztán *A történész mestersége* című munkájában ugyanerről a problémáról más fogalmakban és sokkal elmélyültebben gondolkodott.¹² Arnaldo Momigliano rövid, de tömény esszéjére is támaszkodva igyekeztem átdolgozni ezt a dichotómiát. Véleményem szerint a történeti kutatás étikus kérdésekkel kezdődik, amelyek nyilván teljesen anakronisztikusak. Csak az émikus kategóriákkal, a dokumentumokból megismert cselekvők nézőpontjával párbeszédben lehet átfogalmazni, átdolgozni ezeket az anakronisztikus kategóriákat, hogy ily módon elérkezhessünk valamihez, ami már közelebb áll a múlt kategóriáihoz. Ugyanez a helyzet az antropológiában is – az antropológus mindig etnocentrikus kategóriákkal kezd, majd a cselekvőkkel folytatott beszélgetései alapján módosítja a kiinduló szempontjait. Mindkét esetben működik a dialógus, az oda-vissza mozgás a magunk és az ő szavaik között.

AZ: A következő, az összeesküvés-elméletekkel kapcsolatos kérdést bizonyára gyakran feltették már Önnek, legkésőbb a 9/11 (szeptember 11.) óta. A boszorkányszombat tanulmányozása közben foglalkozott az összeesküvésekről szóló jellegzetes gondolati struktúrákkal. Vajon ez megkönnyíti-e a mai, hasonló struktúrák felismerését? Az írásai azt a kérdést is felvetik, hogy miben különbözik az egyszerű

szkepszis az összeesküvés-elméletektől?

CG: Ez valóban fontos kérdés. A *Boszorkányszombat*¹³ bevezetésében elhatárolódtam az összeesküvés-elméletektől, miközben hangsúlyoztam, hogy valóban léteznek a titkosszolgálatok által irányított összeesküvések. Fontosságuk vitathatatlan – gondoljon csak Putyin vagy az idősebb Bush pályájára. A nehézséget az okozza, hogy meg kell különböztetnünk az igazi összeesküvéseket a hamis összeesküvésektől és azoktól a hamis összeesküvésektől is, amelyek valóságos összeesküvésekre hivatkoznak. Azt a könyvet még szeptember 11. előtt írtam, de az összeesküvés gondolatával kapcsolatban utalhatam volna az úgynevezett ólomévekben (*anni di piombo*) Olaszországban szerzett tapasztalataimra.

Akkoriban az anarchistákat vádolták meg bizonyos bombamerényletek elkövetésével. Jóval később derült ki, hogy neonáci csoportok voltak a tettesek, és hogy több titkosszolgálat – köztük az olasz bizonyos részlege – állt a merényletek mögött. A tévesen feltételezett összeesküvések gyakran valóságos összeesküvéseket lepleznek el. Mindez megteremti azt, amit újabban a *fake news* problémájának nevezünk. Ám az 1980-as évek óta a szellemi klímát mindinkább a posztmodern neoszkepticizmus uralja, így egyre fontosabbnak tekintettem a bizonyítékok, a bizonyítás kérdését. A Jeruzsálemben tartott előadásaim angol címe *History, Rhetoric and Proof (Történelem, retorika, bizonyítás)* volt. A bizonyítékok emlegetése pozitívista maradványnak tűnt, összekapcsolása a retorikai elemzéssel pedig meglepett, sőt egyenesen sokkolt némelyeket. Azt akartam hangsúlyozni, hogy valójában két retorikai hagyomány van. Az egyikben – Arisztotelésszel kezdődően Quintilianuson és Lorenzo Vallán át – abszolút központi jelentősége van a bizonyításnak és a bizonyítékoknak. A másikkól, amely Nietzschevel veszi kezdetét, és kifejezetten antiarisztotelianus felfogást képvisel, egyszerűen eltűnik a bizonyítás eszméje. A retorika szembefordul a bizonyítással. Ha meg akarjuk érteni korunk egyes bajait, akkor lényegbevágó, hogy megvizsgál-

juk ezt az új retorikafelfogást, amely eltávolodik a bizonyításra összpontosító megközelítésektől. Ezt különösen nyomtatékosítottam, mert a bizonyítás gondolatának elvetése olyan kognitív, etikai és politikai következményekkel jár, amelyek korunk történelmének lényeges eseményeit érintik.

A Just One Witness: The Extermination of the Jews and the Principle of Reality (Egyetlen tanú: a zsidók kiirtása és a valóságelv) című tanulmányomban¹⁴ rámutattam, hogy Hayden White, a neoszeptikus történelemfelfogás legismertebb teoretikusa egyfelől „morálisan sérelmesnek és intellektuálisan nyugtalanítónak” nevezte Robert Faurisson negacionista tételét, másfelől viszont elhatárolódott a negacionizmusnak attól a cáfolatától, amelyet Pierre Vidal-Naquet az *Un Eichmann de papier* (Egy papír Eichmann) című esszéjében kifejtett.¹⁵ Mégpedig azért, mert az összeegyeztethetetlen volt White elméleti álláspontjával, amely az igaz elbeszélést a hatékony narratívával azonosította.

AZ: Manapság a retorikának ez a második típusa uralkodó?

CG: Szerintem a Nietzsche-epigonok azzal, hogy elterjesztették ezt a felfogást, előkészítették azt az intellektuális és emocionális terepet, amely a hamis hírek terjedésének a melegágya lett. Szembe kell szállnunk ezekkel a tendenciákkal. Évekkel ezelőtt egy konferencián a Yale Egyetemen „az idézőjelek nélküli igazságról” beszéltem, az észak-amerikai tudományos világban bevett kézmozdulattal jelezve az idézőjeleket. Akkor mindenki nevetésben tört ki; azt hiszem, ma már nem nevetnének annyira. Sok minden megváltozott.

AZ: Az igaz, a hamis és a fiktív firtatása végig jelen van az Ön munkásságában. Milyen kritériumokhoz igazodott a megkülönböztetésük, milyen módszer, milyen álláspont szavatolta igaz és hamis elkülönítését? Visszatérve ahhoz, amit ennek a beszélgetésnek az elején említett: a történelmi szemlélet egyik alapító mozzanata Augustinusnak a zsidókról szóló írsaiban található, nevezetesen abban az állításban, hogy azok a zsidók, akik

nem ismerték el Jézust, egyszerre tévedtek és tanúsítottak egy archaikus igazságot, amelyet nem terjesztettek ki a jelenre, amikor nem üdvözölték Jézust, a kereszténység Messiását. A történelmi szemlélet eszerint meghaladás, a jelen felsőbbisége a múlthoz képest. Vajon ez azt jelenti, hogy a keresztény Nyugat történelme ebben a feszültségben gyökerezik, abban a viszonyban, amely a zsidókat a tévedés megtestesítőinek tekinti?

CG: Szerintem a keresztény Nyugat történelme nem szűkíthető le a judaizmushoz fűződő viszonyára, még ha az akár nagyon fontos lehetett is. De az Ótestamentum (a zsidók bibliája) és az Újtestamentum a szó szoros értelmében egybe van kötve – Markion vesztett. A kereszténység elutasította azt a tézist, hogy az elavult Ótestamentum elvetendő, és csak az Újat kell megtartani. Épp ebben van a kétértelműség gyökere: hol folytonosságot, hol eltérést jelez – egészen a keresztény antijudaizmusig.

AZ: A keresztény antijudaizmus a gnosztikus, vagy inkább az ágostoni hagyományhoz kötődik?

CG: Számos gyökere van. Mindenképp hosszan tartó jelenség, amely különböző történelmi kontextusokban tör felszínre. Gondoljunk csak az uzsorára, a zsidóellenes sztereotípiára egyik fontos összetevőjére. Az ambivalencia mégis fennmarad. Ebből adódnak a kiküszöbölésre irányuló próbálkozások, például Jézus zsidóságának tagadása, amit több német teológus is megkísérelt a XX. század folyamán. És ez az ambivalencia teremtette meg annak lehetőségét, hogy megfogalmazódhatott a történelmi szemléletnek az az elgondolása, hogy „Igen, ezek a mi szavaink és azok az övéik, a mi hitünk és az övéké. A megfelelő szemszögből kell ezt aényt szemlélnünk.”

AZ: S hangsúlyozzuk, hogy a történelmi szemléletnek ez az elgondolása a judaizmushoz való keresztény viszony ambivalenciájából született. A zsidóság létének ténye ezért nem szűkíthető le egy kisebbség jelenlétére a nyugati kultúrán belül, hiszen

egy egész episztemológia épült ezen ambivalencia köré.

CG: Teljesen egyetértek. A zsidó kisebbség hozzájárulása az európai civilizációhoz mérhetetlenül nagy. S aztán itt a Biblia keresztény olvasata. Az allegorikus értelmezés az Új- és az Ótestamentum közötti feszültségek feloldásának egyik módja lett. Már szóba került, hogy egy ponton még Augustinus is szükségesnek látta, hogy bizonyos passzusokat egy meghatározott kontextushoz kapcsolva szó szerint értelmezzék. S a kontextus elemzéséből fakadt a múlt és a jelen közti távolság felismerése. De továbbmenve: a *Verus Israel* eszméje, az az állítás, hogy a kereszténység az igazi Izrael, amely felváltja a régit, egy oximoron, hiszen eszerint a kereszténység maga az igazság – a héber örökség beteljesítése. Érezhetően itt a „meghaladás”, a túlszárnyalás eszméje jelenik meg: a dialektikus mozgásként felfogott történelem gyökere. Ezt a felismerést próbáltam alátámasztani a fiatal Hegel szövegeiből vett idézetekkel a *Svelare la rivelazione* című írásomban.

AZ: Lehetséges, hogy van egy helyes és van egy helytelen nézőpont, avagy perspektíva? A művészettörténet az optikai perspektíva megszületéséről szokott beszélni. Mondhatjuk-e, hogy ha van olyan perspektíva, amelyik bizonyos termélységet tesz lehetővé, akkor van olyan is, amelyik a dialektikus meghaladás artikulálására alkalmas?

CG: A kép nyilván nem a dialektikus meghaladás terepe. De meg kell különböztetnünk a különféle metaforákat. Augustinusnál például nincs vizuális metafora, de van zenei, amikor Istent mint „a változásnak kitett világ változhatatlan Teremtőjét és Urát” egy megfoghatatlan muzsikushoz hasonlítja.¹⁶

AZ: A másféle perspektíva megsza-
badíthat-e bennünket a kezdeti ambivalenciától, vagy lehetővé teheti-e, hogy azt másképp értelmezzük? Ha az irodalomra gondolunk, például Kafkáról elmondható, hogy mintegy a történelmet és a történelmen kívüliséget elválasztó hegygerincen állva hívja elő a dolgok profetikus látványát,

vagy gondoljunk Proustra, különösen az időhöz való viszonyára, akit ugyan csak az asszimilációval járó átmenet feszültsége hat át.

CG: Ha úgy tetszik, a perspektíva képzetének több lehetséges változata is van. Egyik tanulmányom egy sajátos változattal, a *mise en abîme*-mal foglalkozik. Ebben Proustról is írtam – ez az alakzat nála az elbeszélő és a történekek viszonyát foglalja keretbe. Ami Kafkát illeti, bevallom, hogy művének ezzel a profetikus vonatkozásával sosem foglalkoztam.

AZ: A nekem előre megküldött írásai közül az egyikben Ön a filológiától, sőt az etnofilológiától, vagyis a nyelvek összehasonlító vizsgálatától várja a segítséget, hogy megbirkózhassunk a nehézségekkel, amelyekbe beleütköznek a múltat vizsgáló diszciplínák. Ám ez a segítség csak részleges lehet: mindig elakadnak valahol a lehetetlenség birodalmában, mivel mind a kutató, mind a fordító tragikus távolságot tapasztal. A Primo Levi-nek szentelt írásában szól Ön arról, Benveniste hogyan elemezte a ma a babonát jelentő *superstes* szó jelentésváltozását. A pejoratív értelmének kialakulását megelőzően ugyanis ez a szó annak az embernek a kettős szemléletét jelölte, aki tanúként és túlélőként is átélte valamilyen eseményt. A történész bizonytalanságával a szemtanú kétszeres bizonyossága áll szemben. Pontosan mit engednek látnunk a tanú, a túlélő szavai?

CG: Nehéz megmondani. Primo Levi nem volt történész, ugyanakkor tanúskodott, így azt mondhatnánk – amit Lévi-Strauss is –, hogy olyasfajta antropológus volt, aki a saját tapasztalatai alapján elemzett egy nagyon általános jelenséget. Első könyve, az *Ember ez?* (Se questo è un uomo. [1947]) visszatekintő reflexió egy *mise en abîme*-ra.

AZ: Az ember maga, a tanú, a túlélő volna a végső dokumentum?

CG: Nem hiszem, hogy van végső dokumentum. Előfordul, hogy csak egyetlen dokumentum tanúskodik egy eseményről – akkor azt a doku-

mentumot kell mélyen elemezni, mert vannak hamis tanúk is, mint láthatuk Benjamin Wilkomirski esetében.¹⁷ De az egyetlen dokumentum is utal valamilyen kontextusra és más dokumentumokra – ezért hallhatjuk meg mások hangját is – pontosan ennek a pályának a bejárása a történeti munka veleje. Amit például Marc Bloch megtett a *Gyógyító királyok* vagy a *Fedális társadalom*¹⁸ című könyveiben, az a dokumentumok sokaságához és egymáshoz való viszonyaihoz kötődik. Primo Levi esetében nem merül fel az esemény megtörténtének bizonyítása. Csak a történelmi tényeket tagadó negacionisták hiszik azt, hogy a soá, a gázkamrák létezése bizonyításra szorul. Ez egyszerre rettenetes és groteszk. Primo Levi tanúbizonyosságának értéke nem ebből adódik.

AZ: Az *Ember ez?* 1976-os kiadása függelékének végén írta Primo Levi: „Aki élt lágerben, az nem tud többé a gondviselésről beszélni.”

CG: Teljesen egyetértek vele – elveti a gondviselés eszméjét, de nem azt mondja, hogy a történelem értelmetlen. Megpróbálhatjuk megérteni, hogy hosszú, nagyon hosszú távon mit jelent a történelem. Például feltehetjük a kérdést, a magunk állatfajának a természethez való viszonya sebezhe-

többé, egyre törékenyebbé vált-e? Ezt is lehet hosszú távon vizsgálni. Van-e ennek számunkra való értelme? Szerintünk van, de a vallástalanok – mint én vagy Primo Levi – szerint a gondviselés nem létezik.

AZ: Mint az antifasizmus örököse, Ön szól a politikai filozófia – Hobbes és Machiavelli, Gramsci, Benedetto Croce és Marx felhasználásáról továbbá sűrűn hivatkozik Walter Benjaminra, méghozzá, úgy látom, két vonatkozásban is: 1. világ történelmét úgy kell megírni – Walter Benjamin szavaival – „amilyennek a veszély pillanataiban mutatkozik”; és 2. magunk elé kell idéznünk a politika esztétizálását, ami a fasizmus egy formája. Ön rendszeresen kommentál műalkotásokat, történészi hivatása hogyan vet gátat ennek az esztétizálásnak, avagy bálványimádatnak (ha ezt az állítást Benjamin gondolkodásának zsidó tartalma felől nézzük)?

CG: A fasizmus nem olyasmi, ami mindig is létezett; esztelenség „örök fasizmusról” beszélni, mint Umberto Eco hirdette az egyik utolsó könyvében.¹⁹ Ehelyett elemeznünk kell, milyen körülmények tették lehetővé a fasizmus jelenségét, rávilágítva a következményeire is. Elemezhetjük a fasizmus és a művészettörténet viszonyát is, amit megpróbáltam egy tanulmányomban Machiavellire és Michelangelóra utalva.²⁰ Ám amikor Mussolini „a nép mintázásáról” nyilatkozik, az csak egy metafora, nincs közvetlen kapcsolatban a művészettel. Persze mindig kimutathatók árnyalatok és különbségek. Benjamin elgondolása, hogy a politika esztétizálása a fasizmus kerete, egy fontos, gondos elemzést igénylő tézis. Biztos vagyok benne, hogy Benjamin ismerte Mussolini párbeszédét Emil Ludwiggal, amelyben Machiavellit visszhangozva beszél az emberek formálásának hatalmáról, hiszen ezt a dialógust német fordításban széles körben terjesztették. A politika esztétizálása a manipuláció egyik formája – s ebben a témában van még miről gondolkodnunk.

AZ: Amikor Ön politikai filozófiát művel, az tekinthető-e az antifasizista örökség részének?

14 ■ Carlo Ginzburg: Just One Witness: The Extermination of the Jews and the Principle of Reality. In: *Threads and Traces*. University of California Press, 2012. 165–179. old.

15 ■ Pierre Vidal-Naquet: *Les assassins de la mémoire: „un Eichmann de papier” et autres essais sur le révisionisme*. Seuil, Paris, 1995.

16 ■ Vö. Carlo Ginzburg: Distanza e prospettiva: Due metafore. In: uő: *Occhiacci di legno. Dieci riflessioni sulla distanza*. Feltrinelli, Milano, 2019.

17 ■ Bruno Dössekler írói álneve. *Fragments: une enfance 1939–1948* címmel 1995-ben megjelent önéletrajzi könyvéről lásd Elena Lappin: *The Man with Two Heads*. Chronos, Zürich, 2000.; Stefan Maeffer: *The Wilkomirski Affair: A Study in Biographical Truth*. Schocken, New York, 2001.

18 ■ Marc Bloch: *Les Rois thaumaturges* (1923), újrakiadás: 1961. Magyar kiadás: Osiris, Bp., 2005. és *La société féodale*. Albin Michel, Paris, 1940.; Magyar kiadás: Ford. Sujtó László. Osiris, Bp. 2002.

19 ■ Umberto Eco: *Il fascismo eterno*. La nave di Teseo, Milano, 2018.

20 ■ Carlo Ginzburg: *Nondimanco. Machiavelli, Pascal*. Adelphi, Milano, 2018.

CG: Ha nem vagyok is politikafilozófus, ez egy nagyon fontos örökség – és nem csak személyes szinten. Ma a jobboldali kormány Olaszországban kiiktatta az antifasizmust. Ám Olaszország esete nem elszigetelt eset. Jobboldali kormányok vesznek körbe bennünket, amelyeket családi hasonlóság köt össze egymással – legyen szó Magyarországról vagy Izraelről... Vagy vegyük Németországot, ahol egy neonáci párt, mint az AfD egyre növeli támogatottságát. Vagy gondolkunk Donald Trumpra. Ennek valaki elene vetheti, hogy most éppenséggel a családi hasonlóság fogalmát használtam, amelyet egy rasszista tudós, Francis Galton dobott be. Ez igaz, de Ludwig Wittgenstein is ezt tette. Tanulni kell az ellenségtől.

Wessely Anna fordítása

A DOLOG IZGALMA

Fredric Jameson: *The Years of Theory: Postwar French Thought to the Present*

Verso, London – New York, 2024. 458 oldal, £ 20. *London Review of Books* 46 (2024), 19. szám (október 10.)

A múlt évszázad utolsó évtizedeiben az irodalom tanulmányozásában az eszmék új hulláma söpört végig a világon. Egyszerűen mint az „Elmélet” emlegették ezt a strukturalizmustól a feminizmusig, a szemiotikától a hermeneutikáig, a marxizmustól a dekonstrukcióig sok mindenre áttérjedő hullámot. Rettenetesen elvont volt, de azért szexi is. Szellemi nagyra törése és készsége, hogy alapvető kérdéseket vessen fel, akkoriban magával ragadta a legtehetségesebb diákokat. Létrehívta a nemzetközi szupersztárok – Jacques Derrida, Gayatri Chakravorty Spivak, Fredric Jameson, Michel Foucault, Judith Butler, Umberto Eco – válogatottját, akik hol Szicíliában, hol Szlovéniában adtak éppen elő, amikor amúgy New Jersey-ben lett volna egyetemi órájuk. Az „Elmélet”, amelyet egyszerre övezett tekintély és veszekedésbe hajló vita, nagyrabecsülés és ócsárlás, egyfelől

a személyes kulturális tőke felhalmozásának egyik módja volt, másfelől pedig valóban izgalmas felismerések forrása. Azok a jámbor lelkek, akiket kielégített, hogy egyszerűen elolvassák a *Jane Eyre*-t, kinn kókadoztak a sötétben, miközben ragyogó kollégáik vágtatva hozták meg Párizsból vagy New Havenből a narratológiai vagy a posztkoloniális kutatások eszközkészletét a regény elemzéséhez.

Miből fakadt ez az áramlat? Mivel Derridának három főműve is megjelent 1967-ben, a kézenfekvő válasz az volna, hogy az 1960-as évek politikai forrongásából, amikor – az efféle tömeges tiltakozások történetében szokatlanul – a tudományos megismerés funkciójáról és általában a bölcsészettudományok sorsáról is heves vita dúlt. Ám az Elmélet kivirágzása Párizsban is, másutt is évekkel az *események* után következett be. E virágzásnak jórésze a forradalmi hév megőrzését szolgálta az eszmék világában, illetve ezt a hevületet egy másik felforgató tevékenységbe vitte át. Miután lemosták Saint-Germain utcáiról, a radikális politizálás átköltözött a pszichoanalízisbe és a posztstrukturalizmusba. Igaz, hogy a hetvenes évek elején még a szocialista baloldal menetelt az élen, a feminizmus pedig később is fennmaradt – főleg azért, mert a feministáknak sürgető politikai kérdésekkel kellett foglalkozniuk, ami nem mondható el sem a dekonstrukcióról, sem a fenomenológiáról. Nagyjából mégiscsak az történt, hogy a tett, mert megzavarta a túlerőben lévő hatalom, átadta helyét a diskurzusnak. Az Elmélet egyfajta metadiskurzus volt, nyelv a nyelvről – immár két lépéssel eltávolodva az útból kiszakított macskakövektől.

Ha mindössze ennyi lett volna az egész, akkor aligha érthető, hogyan kerültek az idősebb professzorok tanári klubjának padlójára a vértócsák – némelyik úgy megrémített, mintha a saját vérem lett volna. Miért vétózták meg a cambridge-i professzorok a Derrida díszdoktorságára vonatkozó javaslatot, noha legfeljebb pár oldalt nyit ha olvastak a műveiből? A College ünnepélyes közös asztalánál viszont azt pletykálták nekik, hogy Derrida szerint bármi bármi mást is jelenthet. Nem azért vétóztak, mert az Elmélet

let új olvasási módokat javasolt, amit senki sem tartott nagy ügynek, hanem mert a bölcsészeti tudományok bevett felfogását érő támadást láttak benne. Az egészét amúgy is romba döntő válság közepette ez a szakma elbizonytalanodva latolgatta, mi dolga volna a fejlett kapitalista rendszerekben, ha egyszer nem látnak benne mást, mint dekoratív vagy terápiai értéket. A hatvanas évek végének diákmozgalma többek között profetikus kritikájukat is nyújtotta a mai, brutálisan bornírt egyetemeknek, amelyek immár a kapitalista gazdaság szerviz-állomásaiként állnak rendelkezésre.

Ha valamelyik elméletnek voltak forradalmi következményei, akkor azért, mert ezt a lélektelen logikát átérőszakolta a humán tudományokon, amelyek ettől fogva már nem számítottak a személyes értékek és az eszmei felismerések őrzőinek egy durván haszonelvű világban. Épp ellenkezőleg: Végy egy műalkotást, és mutasd ki, milyen mögötte megbúvó kódok és rendszerek, narratív mélystruktúrák, ideológiai érdekek irányítják, már ha nem éppen tudattalan erők játékszerre, amiről a mű a maga ártatlanságában mit sem sejt. Az emberi mivolt nem kézzelfogható szellemiségéből így lecsupaszítva személytelen erők terméke lett. A sokféle elmélet közös vonása az empirizmusellenesség volt: az a meggyőződés, hogy egy irodalmi mű igazsága nem az, ahogyan spontán megmutatkozik. Nem azt látod, amit kapsz. S mivel Nagy-Britannia az empirizmus szülőhazája, az elméletet többnyire külföldről kellett importálni, ugyanúgy, mint a modernista írókat néhány évtizeddel korábban.

Az irodalmi tanulmányokat liberális bölcsészek uralták, akik az irodalmat a bensőséges és levezethetetlen élmények, a kóbor gesztus és az érzéki különösség, és egyáltalán mindazon dolgok otthonaként becsülték, amelyek még kitartanak a bürokratikus államok és a transznacionális óriáscégek túlerejével szemben. Számukra az „irodalomelmélet” kifejezés önelentmondást hordozott: hát hogyan lehetne elvontan foglalkozni egy vers hangvételével, hangulatával, nyelvi szövetével? Az irodalom maradt a személyes élmény és az egyéni szellemiség végső menedéke, a kreatív

transzcendenciának az a formája, amely a már régóta kudarcba fulladt vallás pótléka. Ha mindez mint a jelölő hatása vagy a vágy csele lepleződik le, akkor igazán nincs többé mihez folyamodni. A teoretikusok piszkos mancsa már nemcsak a filmeket és a regényeket érte el, de a szubjektivitás legbelső szentélyébe is beletenyert. Alig több fegyverzettel, mint amit egy Lévi-Strauss-tól olvasott esszé jelenthet, vagy a blöffölőknek szóló útmutató Jacques Lacanhoz, a barbárok rést ütöttek a vár falán.

Nem volt könnyű vitába szállni az Elmélettel, részben azért, mert egyfajta elméletellenességet is magába építve elébe vágott a kritikusainak: nem hitte, hogy a gondolat alapvető volna, és gyanakvással kezelte önmaga stratégiait. Lacan Descartes-ot parodizáló megfogalmazásában: „Ott gondolkodom, ahol nem vagyok, és nem vagyok ott, ahol gondolkodom.” Áss mélyen a gondolatok alá, s akkor pszichikai erődbe, anyagi érdekekbe, hatalmi hálózatokba ütközöl. Marx filozófiája lett a divat, ám Nietzsche befolyása sem maradt el mögötte. Az elmélet, vagy legalábbis egy része arra törekedett, hogy aláássa önmagát, s e téren a kulcsszó a dekonstrukció volt. Minden állításról ki lehetett mutatni, hogy kellő nyomás alatt eresztékeire esik szét. Az újdonsült érdeklődés a kétértelműség és a meghatározatlanság iránt a teoretikusok körében különösen a nőket vonzotta, akik igyekeztek megkapaszkodni azon a terepen, ahol az egymással versengő fiatal férfiak aggodalmasan méricskéltek mondataik hosszát.

Fredric Jameson nemritkán prousti hosszúságú mondatai nagyszerűen bonyolult szintaktikai láncolatok, amelyek méltóságteljes kimértséggel haladnak a mondatvégi pont felé; viszont a szövege sohasem volt szándékosan homályos, nem úgy, mint azoké a teoretikusoké, akiknek az érvei cáfolhatatlanok, lévén érthetetlenek. Míg az obskurantizmus egyaránt fakad szorongásból és pimaszságból, Jamesonnak az Elmélet éveiről szóló utolsó könyve minden korábbinál könnyebben olvasható. Egy három évvel ezelőtt az Egyesült Államokban tartott szemináriumsorozatának a leírata, amely a tőle meg-

szokott, tekintélyes, bár kissé monoton, fényesre dörgölt retorika helyett egy ellazultabb, önkritikus Jameson eleven hangján szól a hallgatóságához, akikre jól érzékelhetően igencsak figyel – „ezzel most ne törődjenek”; „ezt, gondolom, nem fogják végigolvasni, ami szerintem nem is szükséges”; „azt szeretném, hogy érezzék át ennek a dolognak az izgalmát”. A demokratikus amerikai hangvétel nagyon más, mint azoké a sztároké, akiknek munkáiról beszél. Fanyar humora is elő-előkerül: Lévi-Strauss „nyilvánvalóan óriási elme, aki, mint sok hozzá hasonló alak, teljességgel megbízhatatlan”. A Szajna bal partján honos guruktól eltérően Jameson nem tekintette méltóságán alulinak, hogy elmagyarázzon egyes alapelemeket, például a patriarchia mibenlétét, vagy azt a tényt, hogy Freudnál hiányzik az anya valóságos fogalma. Ami a gondolati teljesítményeket illeti, az Egyesült Államok – legalábbis kulturális téren – európai gyarmat, ami ennek a könyvnek a stílusában is tükröződik. Olykor még a pletykák is szóba kerülnek, akárcsak a meghökkentő életrajzi tények. Az ifjú Lacanról megtudjuk, hogy találkozott James Joyce-szal, és talán Picasso pszichoanalitikusa is volt. Sartre is konzultált vele abban az időben, amikor hallucinációi voltak. Kiderül, hogy Foucault és Derrida ki nem állhatta egymást, valahogy úgy, ahogy nehezen elképzelhető, hogy például Gordon Ramsay és Jamie Olivier jól kijönne egymással. Derrida volt az értelmiség tagjai közül az egyetlen, aki meglátogatta algériai honfitársát, amikor a börtönben ült a felesége meggyilkolása miatt. Azt is megtudjuk, hogy a Frankforti Iskola nagy öregjei, Max Horkheimer és Theodor W. Adorno, habzsozták a Marx testvérek filmjeit. Még Sartre bandzsítására is utal, akárcsak saját hízekonyosságára. Na, ez nem olyasmi, amiről Lacan híres, egyszerre divatos és vájtfülű párizsi szemináriumain hallani lehetett, amelyekről elmondható, hogy a tudomány és Ascot kereszteződéseként hatottak.

A francia Elmélet kialakulását a könyv a II. világháború következményeire vezeti vissza, s ennek során a személyes életrajzok (Sartre, Beauvoir, Lévi-Strauss, Fanon, Merleau-Ponty)

beleszövődnek az esztétörténetbe. Jameson élete első könyvét Sartre-ról írta, és nem pusztán „Sartre egykori követőjének” vallotta magát. Túlbecsülte *A lét és a semmit*, azt a művet, amely *A dialektikus ész kritikájával* együtt bevezette őt az Elmélet üzemébe. Egyenesen azt állítja, hogy mindig igyekezett kitartani az egzisztencializmus mellett – ami majdnem annyira meglepő, mint amikor értésünkre adja, hogy mindig lojálisan kitartott Buddha mellett. Terjedelmes életművében ennek az elköteleződésnek nincs semmi nyoma.

A Simone de Beauvoirra reflektáló rész nem különösebben sikeres, de meglepő, hogy egyáltalán elkészült. Jameson írásaiban került a szexualitás témáját, itt viszont határozottabban tárgyalja, mint valaha (sőt beszámol feminista filozófusokról is – Monique Wittig-ról, Julia Kristeváról és Luce Irigaray-ról. Régóta szenvedélyesen foglalkoztatta a filmelmélet, itt is bevonja, és Jean-Luc Godard-t legalább annyi dicsérettel halmozza el, mint a korszak bármelyik nagy gondolkodóját. Arra a kulturális időszakra irányítja a figyelmet, amelyet néha az ókori Hellászhoz és a felvilágosodás kori Németországhoz szoktak hasonlítani. Nagyjából elmondható, hogy a hangsúly áttolódik az egzisztencializmus önmagát megformáló, szabadon cselekvő szubjektumáról a strukturalizmus és a pszichoanalízis szubjektumára, amely a rá ható erőknek a maga számára is megragadhatatlan eredője. Avagy, más szóval, a liberális megszabadulást kiszorító neoliberalizmusra. Azzal kezdtük, hogy a világról beszéltünk, s végül az beszél helyettünk rólunk.

A könyv további fejezeteiben tértekre kerül Barthes, Baudrillard, Lacan, Derrida és Althusser, Foucault, Gilles Deleuze és még sokan mások – rohamtempóban, mintha a szerző az idővel versenyezne. Tekintve a szeminárium megszabott idejét, egy-egy szerzőre még húsz oldal se jut, pedig közülük nem egy híresen ezoterikus módon fogalmazott. Az összbemű más ennél fogva a kapkodó esetlegesség és a túlzott sietség – váratlan zsákutcákkal, félbehagyott kapcsolódásokkal és érthetetlenül elhanyagolt fontos témákkal, fésületlen gondola-

tokkal és rengeteg elvarratlan szállal. Ám érdemes elviselni a könyv formájának mindezen sérüléseit a benne foglalt felismerések sokasága láttán.

Az elméletet néha úgy tekintik, mintha önmagából szülné meg önmagát, ám Jameson materialista, aki felismeri a háború utáni Franciaország politikai gondolkodásának történeti forrásait és leágazásait – a folyóiratokat, a csoportokat, a szakításokat, a személyiségeket, a szeizmikus eseményeket és az apályokat – és enciklopédikusan széles tudása volt róluk. Ezzel szemben előfordulhat, hogy a Lacan-kommentárok nagyüzemi termelése idején csak keveseknek jut eszébe megemlíteni azt a tényt, hogy a szemináriumát látogató diáktömeg többségében maoista volt.

Jameson tudása nem korlátozott egyetlen nemzet ismeretére. Gyaníthatóan nincs még élő ember, aki annyi könyvet elolvasott volna, mint ő – Hérakleitosztól és Parmenidészről kezdve mindenféle homályos szövegig és traktátusig, amelyeknek a létezéséről is csak ő tudott. Ennek a totalitásigénynek persze megvan a hátulütője. Jameson túlságosan is nagylelkű gondolkodó volt, aki az általa is csodált Hegellel egyetértésben azt vallotta, hogy az igazság az egészben lakozik, és az eszméket ebben az összefüggésben kell megítélni, nem pedig gondolkodás nélkül elvetni. Ebbe belejátszhat az igenlésre való amerikai késztetés is, szemben a francia gondolkodást jellemző negativitással Mallarmé esztétikájától és a sartré-i semmisségtől kezdve Derrida differenciáját és Alain Badiou megfoghatatlan Eseményéig. Jameson azt mondja, hogy ideiglenesen elfogadja mindegyik általa ismertetett elméletet, fittyet hányva nemcsak a köztük húzódó, kiáltó ellentmondásokra, hanem arra is, hogy némelyikük összeegyeztethetetlen az ő marxista politikai álláspontjával. Ez a felfogás inkább az előadótermekben megszokott, semmint a politikai gyűléseken. Ezzel szemben Marx, vagy akár a vadul elfogult Jézus azt tartotta, hogy az igazság egyáltalán nem totalitás, lévén egyoldalú: skandalum, botránykő, kifent kard, amely a hazugság és a csalás leleplezésére szolgál az ember megszabadítása nevében.

Miközben Jameson azt állítja, hogy magába fordítja át mindazokat a gondolkodókat, akikkel foglalkozik, dicsérrel adózik Deleuze-nek, akit „a XX. század egyik legcsodálatosabb gondolkodójának” tart. Nekem egyáltalán nem tűnik annyira csodálatosnak, mint ahogy nem látok semmi csodálnivalót a skizofrénia mocskos eszményítésében sem, amit munkásságával kiváltott. Deleuze a vágy nagyívű filozófiájával állt elő, ám abból igazán nem lehet levezetni egy etikát, de még használható politikát sem. Jameson e kérdésekről nem nyilatkozott, mivel általában megértésre s nem megrovásra törekedett. Nem szabad beleesztálnunk jó és rossz leegyszerűsített ellentétének csapdájába, mert az már csak dekonstruálható. Ám nem kell rögtön metafizikai átszellemülés ahhoz, hogy elítéljük Trumpot, csak hogy az elutasítás éppúgy nem illett a stílusába, mint a szatíra vagy a paródia: egyike volt a legkevésbé sem vitatkozó baloldali szerzőknek.

A Jamesonhoz hasonló kultúrteoretikusok újra feltalálják a klasszikus értelmiségi figuráját. Az értelmiségi-ek abban különböznek a tudósoktól, hogy számos diszciplínát bebarangolnak, miközben írásaik a társadalom egészére vonatkoznak. Széles körű műveltségre tesznek szert, és több nyelvet is beszélnek. Jameson is folyékonyan beszélt több nyelven, és habzsolta az ismereteket. Egyaránt kiismerte magát a cseh tudományos-fantasztikus irodalomban és a tajvani filmművészetben. S mindeközben írta egyik fontos könyvét a másik után, egészen 90 éves korában bekövetkezett haláláig. Érdeklődésének kivételesen széles skálája azt is felmutatta, hogyan igazolhatja létjogosultságát a máskülönböző társadalmilag felesleges irodalomkritika: a kultúrákritika egyik formájává válva kaphat egy szerény szerepet a világ megváltoztatásában és értelmezésében.

Jameson főként abban tért el a klasszikus értelmiségi közíróktól, hogy nem törekedett eleven közírói jelenlétre. George Eliot és John Stuart Mill még egy társadalmi nyilvánosságnak nevezhető közegben mozgott, ami jóval kevésbé mondható el annak modern megfelelőiről, viszont biztosan állítható a párizsi mestereknek az

1960–70-es években tartott nyilvános szemináriumairól, amelyek egyszerűen voltak társadalmi események és a tanulás terei. A legnevezetesebb Lacan szeminárium volt, de Deleuze is a lelkes hívek valóságos seregét vonzotta magához, és rajtuk kívül is volt számtalan, szerényebb vállalkozás. Összességük – nem letagadva a pózolás és öntetszelgés meglétét – az egymásba kapcsolódó társadalmi és szellemi élet figyelemre méltó példája, amihez fogható a modern anglofón világ sosem tudott létrehozni. A mai tudósoknak csak kemény munkával sikerül előadásaikra becsalogatni az egyetemistákat, nem is beszélve a nagyközönség megnyeréséről.

Ha az elmélet egykor megrengethette a világot, mi történt azóta, hogy ilyesminek nyoma sincs manapság? Hol van a marxista kritikusoknak az 1970-es években oly látványos serege és az 1980-as évek áhítatos Derrida-követőinek csapata? A rövid válasz annyi, hogy eddig lehetett melegen tartani a forradalom szellemét. Amikor fokozatosan kiderült, hogy a valóságban nem lesz itt semmiféle forradalom, Harold Bloom és Hélène Cixous korát felváltotta a posztmodernizmus – a köznapi világ kultúrája, amely az elméletet meghagyja a mandarinoknak. A posztmodernistákat nem vonzzák az absztrakt fogalmak, pragmatikus gondolkodásuk kiejti a történetiséget, míg rögeszmésen foglalkoztatja őket a szexualitás, nem tudnak mit kezdeni a szocializmussal. A határok eltörlésénél jobban érdeklőttek a határok áthágása. Az „Elmélet” többek között egy kudarcos felkelés kurta utóélete volt. Hanyatlása abba a folyamatba illeszkedett, amelyet Jameson Franciaország demarxifikálásának nevezett akkor, amikor az alt-husserliánusok átengedték a terepet az új filozófusoknak (*nouveaux philosophes*). De mégis ez volt a leglelkesebb dolog az irodalomtudományi vizsgálódás terén F. R. Leavis napjai óta, és sok felismerése tartós utóéletnek örvend.

TERRY EAGLETON

Wessely Anna fordítása

A MOTOROK MORAJA

Christopher Clark: *The Murmur of Engines. A Historian's Historians.* *London Review of Books*, 46 (2024), No. 23

Perry Anderson: *Disputing Disaster. A Sextet on the Great War.* Verso, London – New York, 2024. 373 oldal, £ 30

Immár több mint ötven éve Perry Anderson hangja a legműveltebb és meggyőzőbb a brit marxista baloldalon. Írásainak mindig is sajátos ismertetőjegye volt szerzőjük lehető legszélesebb körű olvasottsága, ragaszkodása a világos és szigorú elemzéshez és hűsége a történelem materialista felfogásához. Vizsgálódásainak kimért, következetesen tudományos stílusához hozzátartoztak a szigorú felszín meg-megbontó, keresett szavak, idegen nyelvű kifejezések – hadd idézzek fel csak néhány példát a legújabb könyvből: *mouvance*, *primum movens*, *suppressio veri*, *suggestio falsi*, *coup de main*, *plumpes Denken*, *kataplexis*, *animus pugnandi*, *lapsus calami*, *ante diem*. A *New Left Review* Books sorozatában 1974-ben kiadott két nagyszerű történeti szintézisét *Passages from Antiquity to Feudalism* és *Lineages of the Absolutist State* (az utóbbi magyarul: *Az abszolutista állam*. Gondolat, 1989.) okos és komplex fogalmi építkezéséért dicsérték az olvasók, noha egyes szaktörténetesek vitatták érvelésének empirikus alátámasztását. Az 1980-as évek korszakos csalódásai nyilvánvalóvá tették, hogy a közeljövőben aligha válnak valóra a radikális baloldali politikai reményei, emlegetésük megritkult. Ez a változás Anderson írásainak stílusában is megmutatkozott: a korai munkáit átítató maró gúnyt kiszorította az érett művek – egyes problémákat és gondolkodókat elemző, hosszú és tapogatózó kritikai esszék – kísérletező realizmusa.

A XIX. század közepe táján volt egy pillanat, amikor a kritikusok a jelen felett ítélkező bírakként léptek fel a tisztánlátás tudományára hivatkozva, amelynek nagygigényű céljai ambíci-

ójukat tekintve a vizsgált művekével vetekedtek, olykor túl is szárnyalták. Anderson is ilyenfajta kritikus. Figyelme a műveken túl kiterjed megalkotójuk személyiségére is. Nem azért, mert a hírnevük terjesztése vagy lerombolása érdekelné, hanem mert magát az írást a világban kifejtett tevékenység egyik módjának tartja. Elmondhatná Saint-Beuve-vel, az efféle magasztaló kritikáirás úttörő művelőjével együtt: „az irodalmat nem tekintem valami különálló dolognak vagy legalábbis olyasminnek, ami elválasztható az ember és természete többi részétől; a műveket élvezem, de nehezemre esik az adott embertől elválasztva megítélni őket. Nálam az irodalom vizsgálata egészen természetesen morális vizsgálódásba torkollik.”

Anderson egy különleges adottságára támaszkodva műveli az irodalomkritikát: belép egy könyvbe, aprólékosan – sőt együttérzően – szemügyre veszi, megszemléli a struktúráit, majd elmerül a stílusában és atmoszférájában, hogy végül kilépjen belőle és bizonyos távolságból szenvtelenül megítélje. Ez a szemléletmód meglepően ritka, a történetesek alig próbálkoznak vele. Általában félresöpörjük vagy valamilyen anyagot kutatva átfésüljük egymás könyveit és tovább lépünk. Anderson ezzel szemben pihenteti, egy kicsit hagyja lélegzethez jutni a könyveket és hőseik érveit – mindaddig, amíg el nem árulják belső ellentmondásaikat és vakfoltjaikat – s akkor már jöhet az élvezet. A végeredmény nyugtalanító oszcillálás a műértő élvezet és a durva pocskondíázás között. Senki, még a saját intellektuális hagyományához tartozó szupersztárok sem mentesülnek ettől a kíméletlen szigorú. A *Considerations on Western Marxism* (New Left Books, 1976) címmel kiadott filozófusportréiban Lukács Györgyöt megszidja „nehézkés és homályos nyelvzetéért”, Walter Benjamint „enigmatikus tömörségéért és többértelmű utalásaiért”, Galvano della Volpét „túlbonnyolított mondataiért és körkörös önhivatkozásaiért”, Jean-Paul Sartre-t „neologizmusai hermetikus és könyörtelen labirintusa” miatt, Louis Althusser-t pedig „a megfoghatatlan jóslatszerű retorikájáért.” A „jó rendőr – rossz rendőr”

váltakozás nála nem trükk vagy taktika, ebben nyilvánul meg az alapvető feszültség egyfelől Anderson nagyon sok mindenre, emberekre és gondolatokra kiterjedő kíváncsisága, másfelől a világosságra, analitikus megkülönböztetésekre és elméleti szigorra való írói igénye között.

A *Disputing Disaster* (Vitakozás a katasztrófáról) című, új könyvében a nyugati történetírás párját ritkító vitájáról, az I. világháború okairól folyó, generációkon átívelő vitáról szól. Már a háború előtt elkezdődött, amikor a kirobbantásában résztvevő államférfiak érveket kovácsoltak saját maguk felmentésére és ellenfeleik hibáztatására. Olyan érveket, amelyeket a későbbi történészek munkái is visszhangoztak. A korábban harcias államok hatalmas, súlyos kötetekben adták közre az egykori hivatalos dokumentumokat annak érdekében, hogy akkori politikájukat a lehető legkedvezőbb színben tüntessék fel. E téren az egyetlen kivétel a bolsevik tudósok által kiadott orosz dokumentumgyűjtemény volt (*Mezsdunarodnije otnosenija v epohu imperializma* címmel), amely a cári imperializmus bírálatára volt hivatott.

A vita rémisztően nagy politikai és érzelmi nyomás közepette bontakozott ki. Nemcsak azért, mert a háborút követően kialakuló rendben központi szerepet kapott a bűnösség kérdése, hanem azért is, mert az egész összefonódott a nemzeti, a politikai és a tudományos identitás megítélésével. Az aktuális szakirodalmat 1991-ben áttekintő tanulmány becslése szerint a vonatkozó könyvek és cikkek száma 25 000-nél is több, azóta a számuk nyilván még sokkal nagyobb. A felhozott érvek sokfélesége zavarbaejtő. Egyes írások az egyetlen rohadt almát képező államot próbálták azonosítani (Németország volt a legnépszerűbb jelölt, de a nagyhatalmak egyike sem úszta meg, hogymint fő felelősre rá ne húzzák a vizes lepedőt), mások szétosztogatták kárhozzátást, mindenkinek juttatva belőle, s végül voltak, aki a „rendszer” hibáira vadásztak. S a csetepatékból kinövő iskolákon belül is végtelen sok árnyalat jelentkezett. Mindezt az tette lehetővé, hogy a háború bonyodalmas etiológiája és tengernyi dokumentuma miatt elér-

hetetlenné vált a bizonyosság. Mindig maradt annyi bonyodalom, hogy a vita sose szakadjon meg. És a történészek hibáztató vitái körül terül el a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozók kommentárirodalma a maga reflektorfénybe állított kategóriáival (elrejtetés, megneemtámadás, lankadó figyelem) és egyetemesnek tekintett mechanizmusaival (egyensúlyozás, alkudozás, előnyös helyezkedés).

Ahhoz képest, hogy meglehetősen érdekes kulturális és tudományos jelenségről van szó, meglepően kevés történeti szintézis született róla, amelyek többsége ráadásul ítélkező gyakorlatokat mutat be olyan történészek részéről, akik a bűnösség egy sajátos felfogása mellett törnek lándzsát. E háttér előtt Anderson könyve szokatlan műfajt képvisel. Hat szerzőt vizsgál meg alaposan, mindannyian részt vettek a háború előzményeiről folyó vitában. Ám Anderson célja nem az, hogy nyomon kövesse a vita időbeli alakulását, mint ahogy nem is kizárólag azokkal a könyvekkel és cikkekkel foglalkozik, amelyek a vita szemszögéből fontosak, mert ugyanezen hat történész szerző más, további írásaival veti össze őket: a szövegtermelés egésze vizsgálódásának tárgya. Nem ír egy olyan összegző fejezetet, amelyben leszűrné, milyen a téma „helytálló” felfogása, nem kívánja – a szakirodalomban megszokott módon – egymással összevetni és minőségi rangsorba állítani az egyes álláspontokat.

Az érdekli, hogyan épülnek fel és miket előfeltételeznek az érvek. Akárcsak Saint-Beuve, könnyedén siklik át az irodalmi vizsgálódásból a morálisba, a minőség kérdéséről a jellemet és álláspontot érintő kérdésekbe. Egyetlen ponton sem emeli ki és hirdeti ki győztesnek valamelyik történészt (noha láthatóan vannak preferenciái). Mindegyiket értékelésnek veti alá, többnyire felmutatja különös érdemeiket és – mindegyikükkel van baja –, felrója a hibáikat, kinek többet, kinek kevesebbet.

Anderson furcsa hatosfogatot állított össze. A legöregebb szerző ma már 153 éves lenne, ő Luigi Albertini, olasz újságíró-szerkesztő és politikus. Utána egy francia és egy német történész következik, Pierre Renouvin a

maga 131 évével, illetve Fritz Fischer 116-tal. Az amerikai Paul W. Schroeder, aki a nemzetközi kapcsolatok történetét kutatta, 97 éves volna, brit kollégája, Keith Wilson pedig 80. Már csak a legfiatalabb él közülük: én a magam 64 évével. A könyv bevezetőjében Anderson leszögezi, hogy a válogatás két fő szempontja az „eredetiség” és a „hatás” – ami csak elsőre tűnhet lelkendező elismerésnek, mert hamar kiderül, hogy itt a hatás nem a kvalitás mércéje, mint ahogy az eredetiség sem a megbízhatóság záloga. A könyv arról szól, hogyan bánnak a történészek a komplex témákkal, milyen mutációk és következtetések mutathatók ki a gondolkodásukban és milyen megalapozásra vezethető vissza, hogy figyelmük bizonyos témákra összpontosul, miközben vakon mennek el más témák mellett és miféle politikai és érzelmi nyomásra válaszolva torzul az érvelésük. Hogy ő maga hogyan látja a könyve középpontjában álló problémát, az csak részlegesen tárul fel egy-egy pillanatra, ám akkor igen-csak árulkodó módon. Az olvasó, míg bejárja a kijelölt utat hat történész munkáin át, érzi, ahogy Anderson hermeneutikája úgy vibrál a talpa alatt, mint a hajó fedélzetén járkálónak a motorok zaja.

Élénken emlékszem arra a konferenciára 2014-ben, ahol Antoine Post francia történész arról mesélt, hogyan él az első világháború emléke a franciáknál: „olyan, mint egy sebhely – mondta s közben megérintette a bal csuklóját –, amely még mindig sajog”. Ez a szó szoros értelmében elmondható volt Pierre Renouvinról. 1914-ben 21 éves volt, a háború kitörésekor, rögtön megkapta a behívóját, a frontra küldték, ahol elvesztette először a jobb kezén a hüvelykujját, majd a bal karját, s ez a csonkulás élete végéig fájdalommal járt. Pályáját a francia forradalom kutatójaként kezdte, de váltott, amikor az oktatásiügyi miniszter rábízta a Vincennes-ben újonnan alapított Háborús Könyvtár és Múzeum dokumentációs részlegének vezetését. 1922-ben már a Sorbonne-on adott elő a háborúról.

Ma Renouvin mindenekelőtt két hatalmas munka – az 1925-ös *Les Origines immédiates de la guerre* és

az 1934-ben kiadott *La Crise européenne et la Grande Guerre* – szerzőjeként ismert. Az első a júliusi válság június 28. és augusztus 4. közti heteivel foglalkozott, a második az 1914 és 1918 közt eltelt évekkel. Monumentális terjedelmű, empirikusan gazdag és nyugodt hangvételű művek, amelyek megírása idején még töretlenül élt a konfliktus kiváltotta keserűség. Az *Origines immédiates de la guerre* bevezetőjében leszögezte, hogy elérkezett az ideje, hogy szakítva a háborús évek politikai indulataival a távolságtartó és igényes tudományosság technikáival éljünk. Ezt követte a gyönyörűen megírt, a számos döntéshozó és cselekvési szintér köré felépített, világos szerkezetű narratíva. Aubrey Leo Kennedy, a háború előtt a *Times* Párizssal és a Balkánnal foglalkozó tudósítója a könyvről megjelent recenziójában megállapította, hogy „mindenki csak a saját nézőpontjából tud írni, ám ezzel a fenntartással kijelenthető, hogy Renouvin úr annyira elfogulatlan, amennyire ez emberileg egyáltalán lehetséges”.

És mégis, Renouvin könyveit a korát és a környezetét uraló érzelmek formálták (nem is lehetett volna másképp). Axiómának számított a franciák büntetlensége, hogy a háború kitöréséért semmiben sem felelősek. Mint Renouvin írta egy 1931-es cikkében, „ez volt a meggyőződése a franciák többségének... Bizonyítanunk sem kell a béke melletti elköteleződésünket, hiszen a béke létünk része. Számos kinevezése és előléptetése folytán Renouvin egyfajta hivatalos történésznek számított, akitől elvárható a francia kormányzat nézetének védelmezése. Mint a *Documents diplomatiques français* megjelentetéséért felelős bizottság titkára, majd elnöke egyik élővása volt annak a munkának, amit Bernhard Schwertfeger német történész 1929-ben „a dokumentumok világháborújának” nevezett.

Renouvin közeli kapcsolatban állt Raymond Poincaréval, aki 1913 és 1920 között Franciaország elnöke volt, az 1920-as években pedig – megszakításokkal – a miniszterelnöke. Az ellenségeskedés megszűntével Poincaré hivatali teljesítménye – elsősorban a baloldali – történészek rosszindulatú történész kritikájának

tárgya lett. Azt állították, hogy harcias-sága hozzájárult a háború kirobbantásához, továbbá meghamisította vagy elleplezte a saját szerepét a háború előtti évek válságaiban. Anderson szerint Renouvin is kivette a részét a korábbi elnökről alkotott kép megszépítésében: az *Origines immédiates de la guerre* mehökkentően hallgatott Poincaré vitatott szentpétervári látogatásáról a háború kitörését megelőző héten, a *Crise européenne et la Grande Guerre* pedig szinte teljesen kiretusálta Poincaré nevét az elbeszélésből. Renouvin tendenciózusan és egyoldalúan számolt be Ausztria politikájáról a Balkán-félszigeten a háború előtt, egy szót sem vesztegetett a francia-orosz szövetség területi kiterjesztéséről 1912-ben, amit Poincaré még külügyminiszterként hozott tető alá; részletesen listázta a német provokációkat, az antant hatalmakét viszont egyáltalán nem. Anderson nem is hagyja szó nélkül a bizonyítékok és levont következtetések közti feszültséget; Renouvin narratívája szerint a különböző helyszíneken hozott, de egymásba kapcsolódó döntések egy bonyolult kezdetű háborúhoz vezetnek, ám konklúziója mégis az, hogy egyedül a Központi hatalmakat terheli „osztatlan felelősség”.

A bizonyítékok és a következtetések közti feszültség még nagyobb Luigi Albertini munkásságában. Egykor titkára, majd igazgatója, ügyvezető kiadója s végül 2/5 részben tulajdonosa a *Corriere della Sera*-nak, amely a háború előtt Olaszország legbefolyásosabb lapja volt. 1911-ben hangadó felbujtója volt az ottomán Líbia elleni indokolatlan olasz támadásnak, amely kalandor akciónak aztán része volt az 1912-13-as balkáni háborúk kirobbantásában. Ha pedig már zajlott a háború, Albertini és lapja egyfolytában arra buzdított, hogy az olasz kormány az antant oldalán lépjen fel ebben a konfliktusban.

A kialakult vérfürdő idején végig fő támogatója volt Olaszország alkalmatlan és brutális főparancsnokának, Luigi Cadorna marsallnak. A háború végét követő kavargásban Mussolinét támogatta és azért kampányolt, hogy a fasisztákat olvassza magába az olasz alkotmányos rend. Csak aztán szakított a fasisztákkal s vonult

vissza – cseppet sem hősiess körülmények között – a közéletből, hogy Mussolini emberei 1924-ben elrabolták és meggyilkolták Giacomo Matteotti szocialista képviselőt. Mussolini utasítására az újság többi rész tulajdonosa gavallérosan fizetett Albertini részesedéséért. Rómához közeli óriási birtokára vonult vissza, ahol fényűzően élt és napjait utazgatással és történetírással töltötte egészen 1941-ben bekövetkezett haláláig.

1942-43-ban Milanóban jelent meg három kötetben *Le Origini della Guerra del 1914* című műve, amely a komoly kutatásoknak máig a kulcsfontosságú kiindulópontja. Renouvinhez képest sokkal inkább sikerült valódi sok szemszöveget bevonó elemzést adnia a Nagy Háború etiológiájáról. Nézőpontja határozottan olasz volt (és nagyon eredeti), amennyiben nagy figyelmet szentelt a Balkán-félszigeti fejleményeknek, hiszen az a terület már régóta az olasz és az osztrák geopolitikai törekvések összeütközéseinek színtere volt. Ebben a vonatkozásban Albertini sokat köszönhetett Luciano Magrini közreműködésének, aki a korszak egyik legtehetségesebb újságírója volt, felkutatta és meginterjúvolta az 1914-es válság sok szerb és osztrák résztvevőjét. Albertini beszámolója többeket kárhoztat: a harcias kormányoknak a háborúba lépést hivatalosan igazoló megnyilatkozásait hazugságok és manipulációk szövedékének minősíti; terjedelmes vizsgálat tárgyává teszi a szarajevói merényletek szerb kapcsolatait, akárcsak a „végzetes” orosz döntést, hogy Németországnak elébe vágva elrendelje a háborús mozgósítást július 30-án. Franciaországnak is felrótta, hogy Oroszországot behajszolta a konfliktusba. Mégis egyértelműen a Központi hatalmakat hibáztatta a háború kitöréséért s mindenneke előtt Németországot, mivel döntőnek bizonyult az Ausztriának nyújtott támogatás. Ugyanis Berlinben „előre eldőlt már a tragédia minden felvonása és szerepe”, hangsúlyozta Albertini anélkül, hogy ezt kifejtette és igazolta volna. Anderson felfigyel a könyv hangvételének hangulati árnyalataira: az antant hatalmak rossz lépéseit „inkább szomorúan, semmint haraggal” beszéli el, ellenben Németorszá-

gét és Ausztriáét „inkább haraggal, semmint szomorúan”.

Renouvin *Európai válság* című munkájáról Jules Isaac történész megjegyezte, mennyire csalóka az „objektív” történelmi szöveg békés felszíne. Nem volna-e jobb,

ha egy történelmi munka inkább ne mutatkozna túlságosan objektívnak, hiszen sohasem az ... Aggódok, ha egy történész elbeszélése a maga egyenletes, lecsupaszított, „tudományos” hangvételével a bizonyosság illúzióját kelti az olvasóban. Ilyenkor azt kérdezem magamban, hol rejtőzik a szerző, amire bizonyosan rákényszerül, s ha gondosan szemügyre vesszük a szöveget, mindig rá is bukkanunk – mint azoknál a trükkös képeknél, ahol a ravaszul rajzolt birka gypjában felfedezzük a juhász körvonalait.

Az elrejtőző szerző utáni kutatás sehol sem kényszerül olyan kacsaringós ösvényekre, mint Fritz Fischer esetében. Tanulmányok sorát publikálta 1961 és 1979 között, amelyekben először azt hangsúlyozta, hogy Németország egyedülállóan agresszív háborús célokat tűzött maga elé 1914-ben; majd pedig azt, hogy az ország politikai vezetői tudatosan a háború kirobbantásán dolgoztak, sőt előre eltervezték és elkezdték a visszaszámítást 1912-ben, ami 1914 nyarán ért véget.

Nehezen lehetne eltúlozni Fischer könyveinek hatását. 1945 óta mindinkább rögzült a többek közt Renouvin követő európai történészek egyetértése abban, hogy a háború kirobbantásának vádját egyenlő mértékben kell érje a főbb harcra kész hatalmakat. Fischer paradigmaváltást ért el. Közreműködő kollégákkal és a rendelkezésére álló segéderőkkel minden korábbi kutatónál kiterjedtebben és mélyebbre ástott a német levéltárakban, hogy megalkothassa a paranoia és agresszivitás hajtott elit portréját. Akkoriban – a nyugatnémet egyetemeken az 1960–1970-es években végigsöprő kulturális forradalom idején – különösen nagy visszhangot keltett, hogy egyre élesebb hangon ismételte a Harmadik Birodalmat

a Vilmos császár birodalmával összekötő folytonosságot. Fischer tézise összekapcsolódott a német történet-szek fiatalabb nemzedékének érveivel, akiknek szemében a modern német történelem katasztrófái a XIX. század közepe óta a német társadalom eltorzult politikai és gazdasági fejlődésében gyökereztek. Az új irányokban elinduló tájékozódás kritikai energiáinak kirobbanása párosult a náci múlttal való teljesebb leszámolásra való törekvéssel. Ebben a közegben Fischer tézisének átvétele a megbízhatóság és a helyes erkölcsi álláspont ismérve lett. „Az 1960-as évek Fischer-vitája mindig is több volt némely levéltári iratról folyó tudományos vitánál” – jelentette ki 2015-ben John Röhl angol-német történész. „Kijelölte azt a pontot, ahol a szövetségi köztársaság civil társadalmában bámulatosan hátat fordított súlyos múltjának, elfogadta a nyugati értékeket és a szomszéd népekkel közös sorsát. Ez a mélyreható és tartós átalakulás avatta Németországot modell értékű demokráciává, népét pedig Európa legbékeszeretőbb népévé.”

Fischer erkölcsi ikonná válása furcsa, sőt bizarr, ha összevetjük életrajza fiatalkori szakaszával. Tizenévesen csatlakozott a harciasan antiszemita Bund Overlandhoz, paramilitáris kiképzésben szülőföldjén (Franken) részesült. Részt vett az 1923-ban a náci és más szélsőjobb oldali csoportok által Nürnbergben megszervezett Német Gyűlésen – két hónappal a müncheni puccs előtt. 1926-ban belépett az Uttenruthia Verband nevű militáns diákegyesületbe, amely ellátta az antiszemitizmus, a fegyveres kiképzés, Hitler és a propaganda-munka sajátos elegyével. 1933 novemberében belépett a paramilitáris SA-ba, 1937. május 1-én pedig – amint feloldották az új tagok felvételének tilalmát – a Nemzetiszocialista Pártba.

Fischer először nem is történelmet tanult, hanem teológiát. A Német Keresztények nevű német protestáns vallási csoportok hálózatának tanítása vonzotta, amely a náciizmus elveihez igazodott. Teológusai arra buzdítottak, hogy a faji elvet a vallási életben is érvényesítsék, elszakítva az

Új- és az Ó-Testamentum közötti szálakat, kapcsolódva a keresztény árja faji örökséghez. Ám 1936-ra Fischer érdeklődése elmozdult – Anderson szavaival – „a hittételektől a hatalom kérdéseire”, s kérvényezte, hogy teológia helyett történelmi tanulmányokat folytathasson. Mivel elege lett a nehézkes egyetemi bürokráciából és abból, hogy alig él meg kutatói ösztöndíjából, kutatási tervével 1939-ben az Új Németország Történelmi Intézetéhez (*Reichsinstitut für die Geschichte des neuen Deutschlands*) fordult, amelyet Hitler alapított és az indulatosan antiszemita Walter Frank vezetett. Azt javasolta, hogy a szomszédos országokban a birodalom külső ellenségeinek kutatását kapcsolják össze a „belső ellenségeinek” – a német protestantizmus kvietista és kozmopolita-univerzalista áramlatának – a vizsgálatával. Jutalma a havi ösztöndíj lett, amelyet mindaddig folyósítottak számára, míg be nem hívták katonai szolgálatra a *Luftwaffe* léghárfítóihoz. 1942-ben nevezték ki a történelem tanárának a Hamburgi Egyetemen – kinevezését a Frank intézményét vezető náci politikai kegyének köszönhette.

Egyik Erich Botzenhartnak, Frank helyettesének írott levelében azt írt, hogy 1941-ben, miközben a léghárfítóütegénél teljesített katonai szolgálatot, olyan kulcsfontosságú témákról adott elő az egységének, mint „A zsidó behatolás a német kultúrába és politikába az elmúlt 200 évben”, „Zsidó vér az angol felső osztályban”, „A zsidóság szerepe az USA gazdaságában és társadalmában”.

Ugy tűnik, hogy Fischer időben eltávolította ezeknek az előadásoknak a szövegét – sok egyébvel együtt – a koblenzi Német Szövetségi Archivumra bízott hagyatékából (*Nachlaß*). A háború után nagyvonalúan hazudozott a múltjáról, kiradírozva a képről minden náci és *völkisch* utalást. A párttagságát nem tagadhatta le, mert az iratokban dokumentálódott, de azt állította, hogy az anyagi szükség kényszerítette belépésre. Andersen nem tagadja, hogy volt több más súlyosan kompromittált történész rajta kívül, mint például Theodor Schieder és Werner Conze, aki elhallgatta, milyen szerepet játszott a háború idején az

elfoglalt keleti területekkel kapcsolatos náci tervek kialakításában. Viszont velük szemben Fischer igazi közéleti szereplő lett, akit világszerte dicsőítettek mint az integritás és a civil bátorság emblematikus megtestesítőjét. Pályafutása eleven példája lett annak, amit Anderson „performatív önellentmondásnak” nevez, amit a kitettség és az elrejtés összekapcsolódó reflexeivel lehet jellemezni. Ezek a személyes vonások nem szükségképp vonják kétségbe Fischer történészi művének integritását, viszont Anderson jól látta, hogy szorgalmas és gondos művei „ugyanazt a kihagyásra és túlzásra való hajlamot mutatják, ami az észjárás vagy a jellem kilazultságával jár.” A mindig is önfényező Fischer állításainak igazságában úgy meg volt győződve, mint a Szentírásban: „Nincs a világon egyetlen olyan dokumentum sem – nyilatkozta 1965-ben –, amely bármiképp megingathatná azt a központi igazságot, hogy 1914. júliusában a háború akarása egyedül és kizárólag (*einzig und allein*) a német oldalon élt.”

A hatosfogot történészi munkái közül Fischeré gyakorolta a legmélyebb hatást mind a nyilvános megemlékezésekre, mind a historiográfiai terepre, mert a többieké közel sem volt ennyire összhangban a kulturális változás átfogó folyamataival. Anderson szerint Fischernek köszönhetően váltották fel a komplex, több nemzetet átfogó tanulmányokat, amilyeneket többek közt Renouvin, Albertini, Sidney Bradshaw Fay és Bernadotte Schmitt adott közre, az egy-egy nemzetet foglalkozó munkák (*Franciaország és az első világháború eredete, Oroszország és az első világháború eredete* stb.), amelyek az 1970-es évek óta uralják a terepet. Minek fecsérelni az időt a hatalmak közötti, a háború előtti komplex kölcsönhatásokra, ha egyszer már tisztázódott a felelősség kérdése? Már csak azt kell bemutatni, hogyan sétált be a többi állam egy német háború csapdájába.

Sem Keith Wilson, sem Paul W. Schroeder nem publikált nagymonográfiát az első világháború eredetéről, de mindketten írtak olyan cikkeket és könyvfejezeteket, amelyek igencsak kikezdték a háborúért való bűnösségről Fischer nyomán

kialakult konszenzus egyes részeit. Wilson könyve az antantról (*Policy of the Entente*, 1985) részben egymáshoz kapcsolódó esszékből állt, amelyek fő mondandója szembe fordult azzal az elfogadott elmélettel, hogy a háborút megelőzően a brit külpolitika fő törekvése az volt, hogy megfelelő választ adjon az agresszív német fenyegetésre. Wilson azt állította, hogy az akkori külügyminiszter, Edward Grey-t körülvevő diplomaták fő gondja a Brit Birodalom (és főként Észak-India) biztonsága volt, mert úgy vélték, ki van téve az oroszok támadásának. Az antant-megállapodás Franciaországgal (1904) és az angol-orosz egyezmény (1907) célja nem a német hatalom ellensúlyának megteremtése, hanem Franciaország és Oroszország kapcsolatának meglazítása volt, illetve ha ez nem sikerül, akkor Szentpétervár hozzákötése egy olyan megállapodáshoz, amely minimalizálja a brit birodalom periferiáját fenyegető orosz agresszió kockázatát. Britanniának döntenie kellett: vagy megbékíti a németeket és szembe fordul az oroszokkal, vagy a németek ellen fordul és megbékíti az oroszokat. Mivel leginkább a Birodalom integritásáért aggódtak, Grey és az őt körülvevő liberális imperialisták az utóbbi mellett döntöttek. Ebből következett, hogy 1914-ben Nagy-Britannia nem azért lépett hadba, hogy megvédje Franciaországot a német agressziótól, hanem mert fontos volt, hogy fenntartsa az antantot Oroszországgal. További cikkeiben Wilson kikezdte a Greyről mint a liberális emlékezet drága fiáról fennmaradt képet, és olyan geopolitikailag agresszív és manipulatív figuraként ábrázolta, aki politikája valódi célja tekintetében kész volt megtevesztetni mind a kollégáit, mind a brit közvéleményt.

Schroeder legismertebb műve, *The Transformation of European Politics* (1994) mesteri bemutatása a nemzetközi viszonyoknak a Bécsi Kongresszus előtt és után (1814–15), de a világháború eredetéről folyó vitában is nagyszerű, rövid reflexiókat írt a probléma egyes aspektusairól. *Embedded Counterfactuals and World War One as an Unavoidable War* (Beágyazott tényellentétes állí-

tások és az első világháború mint elkerülhetetlen háború) bírálta azt az általánosan elfogadott elképzelést, hogy Németország és Ausztria botrányos nemzetközi viselkedésével maga okozta saját elszigetelődését. Épp ellenkezőleg – állította Schroeder – bármennyire bosszantotta is őket a németek parvenü viselkedése versenytársaikkal szemben – azok valójában ugyanazokhoz a játékszabályokhoz tartották magukat, mint mindenki más. Maga a rendszer volt a hibás, nem a játékosok. Egy másik, csodálatos címmel – *Stealing Horses to Great Applause* (Tapsvihar fogadja a lólopást) megjelent esszéjében a rendszer logikájának kisiklását elemzte s azt állította, hogy a háború előtti utolsó évtizedekben, a hatalmak fokozatosan feladták azt az elvet, hogy Európa mint földrész ökológiájában minden államnak megvan a szerepe. Ennek egyik következménye lett, hogy az antant hatalmak mindinkább meg voltak győződve arról, hogy Ausztria-Magyarország léte olyan anakronizmus, amelynek érdekeit nem kell nemzetközileg tiszteletben tartani s ezért kimúlását is egykedvűen tudomásul lehet venni. Ez egy potenciálisan veszélyes változás volt, mert kiiktatta Bécs készségét, hogy bízson a rendszerben s ezzel növelte a heves egyéni kezdeményezések kockázatát.

Sem Wilson, sem Schroeder nem ússza meg Anderson szigorú kritikáját, de hatosfogatának ezt a két tagját kedveli a leginkább. Ennek több oka is van. Először is csodálja elemző igényű írásait. Fontos a felidézés meg a szintézis, de azért a kemény munka az elemzéssel kezdődik. Másodszor: mindketten kevés szavú, visszahúzódo emberek voltak, akik nem kívánnak a karzatnak játszani. Andersonban ez tiszteletet ébreszt – szemben Fischer dicshagyó mutatóival. Harmadszor: Anderson mindig többre becsüli a „rendszer szintű” magyarázatokat az elemi egységekre vonatkozóknál (bár még sohasem adott meggyőző leírást arról, valójában hogyan is működne egy „rendszer szintű” magyarázat). Wilson és Schroeder itt is jó osztályzatokat kap, bár Wilson esetébe nehezebb megindokolni, miért. Anderson dicséri

például Wilson *Problems and Possibilities* (Problémák és lehetőségek) c. művéből (2003) – amely egyébként egy eléggé szedett-vedett könyv mindenféle tudományos apparátus nélkül – az egyik fejezetet azért, mert pártatlanul és helytállóan „tulajdonít imperialista törekvéseket valamennyi nagyhatalomnak, amelyek elősegítették a mézslárlást”.

Szemben a baloldali Wilsonnal, Schroeder amerikai volt és konzervatív. Anderson mégis rokon érzelmű embernek látja, hiszen akárcsak ő, megveti a liberális idealizmust, utálja az amerikai külpolitika kalandorságát és felháborítja, hogy a NATO terjeszkedik „egészen az összezsugorodott, kaotikus és megcsúgyosult Oroszország határaiig”. Anderson 2010-ben találkozott is Schroederrel Los Angelesben az egyetemen (UCLA), így kezdődött váratlan, e-mailben és skype-on folytatott barátságuk egészen Schroeder 2020 decemberében bekövetkezett haláláig. Anderson itt tárgyalt könyve nem takarékoskodik a történészek személyiségének kritikus megítélésével – legyen szó Renouvin nagyurak gőgjéről, akinek egykori tanítványa, Pierre Nora nem emlékezett, hogy valaha is leült volna a mester jelenlétében; Albertini arrogáns hencséréséről vagy Fischer tekervényes manővereiről – viszont a Schroederről szóló utolsó fejezet a dicshimnusz határát súrolja. Schroedert „erős morális érzéke arra készítette – írja Anderson – hogy nyilvánosan beavatozzék kora politikai ügyeibe”, „rendíthetetlen tisztessége arra hajtotta, hogy egyre radikálisabb kérdéseket szögezzen neki saját társadalmának”, sőt Anderson szerint odáig elment, hogy elkezdte olvasni marxista szerzők műveit és nyugodtan elgondolkozzék azon „az elképzelésen, hogy a kapitalizmus talán már a végét járja.” Ugyan konzervatív volt, de szemléletében „humánusabbnak bizonyult sok önjelölt liberálisnál”. Ezekben a pillanatokban, amikor – mint Saint-Beuve-nél – az irodalmi vizsgálódás átcsúszik a moralitás területére, lép ki Anderson igazán merészen saját írásmódjának sima színe mögül.

Anderson sok ponton bírálja az *Alvajárókat* (*The Sleepwalkers*) – azt

a könyvet, amelyben én is megpróbáltam értelmezni 1914 problémáját. A könyvnek már a címe se jó, hiszen akik 1914-ben cselekedtek, nem aludtak. Beleköt prezentista analógiáimba. Az 1848-as forradalmakról írott könyvemben pedig zavarónak tartja rokon-szenvenet a baloldali liberálisok és modern parlamenti képviselő „liberális metapolitikája” iránt. Zsörtölődése célpontjai közt van, ami igazán fontos kérdéseket vet fel (analógiák, liberálisok), de van egy látványos magasabb szintű kifogása azzal szemben, hogy a könyvem a kontingenciákkal terhelt narratívát preferálja a rendszerszintű oksági hajtóerők elemzése kárára. Anderson több ilyen hajtóerőt is azonosít, közülük a két legfontosabb a Balkánnak a nemzetközi rendszerben betöltött helyét, illetve az imperializmus mint erő jelenlétét az államközi viszonyokban.

Andersonnak abszolút igaza van, amikor azt hangsúlyozza, hogy anomáliának tekinthető a Balkán helye az európai nemzetközi rendszerben. Mivel az Oszmán Birodalom ki volt zárva a Bécsben 1915-ben megkötött béke-megállapodásból, az akkor még jórészt oszmán uralom alatt álló Balkán-félsziget egy geopolitikai ózonlyukban találta magát. Erre vonatkozó sejtését Anderson először az abszolutista állam gyökereiről írott könyvében írta meg – *Lineages of the Absolutist State* (1974), magyarul: *Az abszolút állam*. Gondolat, Bp., 1989 –, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy a Balkánt „egész addigi evolúciója” elválasztotta az európai kontinens többi területétől, s ezt a tényt nevezte a háborút 1914-ben kirobbantó anomáliának. Nem vonom kétségbe e felismerés értékét és a könyvemnek jót tett volna, ha több energiát fordítok arra, hogyan integrálhatnám a koncepciómba. Ám az ilyen típusú távoli okokkal az a probléma, hogy nehéz akkora húzóerőt tulajdonítani nekik, hogy hasznukat vehessük annak magyarázatában, miért éppen 1914-ben, de nem 1911-ben, 1908-ban, 1905-ben, 1878-ban vagy korábban lobbant fel itt ki az egész kontinenst lángba borító tűzvész. Ehhez az okság további rétegeit is számba kell venni: a balkáni államokban végbemenő politikai változást

sokat, Ausztria biztonsági dilemmáit, Itália líbiai háborúját, a Balkánnal és a török szorosokkal kapcsolatos orosz gondolkodás átalakulását, a francia–orosz szövetség jellegének megváltozását stb. Ezek az oksági rétegek egymással párhuzamosan futnak, de más-más időkeretben. Meglétüket tudomásul venni még nem jelent hátrálást a merő kontingenciába, mert mind tartalmaz strukturális vonásokat és különböző fajtájú útfüggőségeket. A szememben minden esetre hiba azt gondolni, hogy a „struktúrák” kemények és megváltoztathatatlanok, míg az események puhák és képlékenyek – hiszen pont az ellenkezője is igaz lehet. Ezt Anderson is tudja. Az *Abszolút államban* arra buzdította a marxista tudósokat, hogy alaposabban tanulmányozzák az „absztrakt” modellek és a „konkrét” esetek közti reciprocitást: „A történeti magyarázatban nincs a szükségszerű és az esetleges közt függőönös zsinór ... Pusztán van az, amit ismerünk... és van az, amit nem.”

Ugyanez az időbeli léptékeket és a sajátosságokat érintő probléma merül fel az „imperializmushoz való viszonyban” is. A probléma tagadhatatlanul fontos mint az eseményekre nehezedő s és mindenütt meglévő és időben kiterjedő követelés, hogy legyen már magyarázat arra a sajátos eseményláncolatra, amely kivezetett a békéből be a háborúba. Anderson tesz egy ügyetlen kísérletet, hogy Lenin imperializmuselméletére hivatkozva oldja meg a problémát: a háború kitörése és „a kapitalizmus egy mélyebb strukturális vonása között” húzódó kapcsolatot annak az a készsége rejlik, hogy a cégek közötti gazdasági versengést államok közötti, katonai összeesküvésbe fordítsa át, mégpedig az „egyenlőtlen fejlődést” kiaknázva, amely szükségképpen felerősíti a köztük húzódó feszültségeket és fokozza a viszony instabilitását. Hogy ezt az érvet összeköthessük azokkal a mechanizmusokkal, amelyek ténylegesen kiváltották a háborút 1914-ben, Anderson azt javasolja, hogy keverjünk Leninhez egy kicsit az „imperializmus szociológiájából”, ahogy azt Schumpeter elgondolta, aki az imperializmusban egyszerűen „arisztokrata atavizmust”

látott, amely katonai agresszióhoz és nyomásgyakorlással érvényesülő terjeszkedéshez szokott vezetni. Sőt még meg is erősíthetjük az összekapcsolódó Lenin-Schumpeter-fogaske-rekek tompa zaját, ha kiegészítjük az „osztrák anomáliának” az amerikai Laurence Lafore által közzétett elgondolásával (lásd *The Long Fuse: An Interpretation of the Origins of World War One*. Wavelength Press, 1965). Így most már rendelkezünk olyan differenciál-átvitellel, amely képes megfogni az imperializmus korszalkalkotó energiáit és azokat Európa délkeleti periferiájára irányítja.

Ezzel több probléma is van. Először is Lafore értelmezése az „osztrák anomáliáról” nem bírja el azt a magyarázó terhet, amekkorát Andersen javasol rátenni. Igaz, hogy Ausztria-Magyarország némely vonatkozásban inkongruens képződmény volt, állapítja meg Lafore és hozzáfűzi, hogy Ausztria mint egy csomó nemzetiség együttese egy ősi dinasztia uralma alatt képtelen modern nemzetállam módjára működni. Ausztriában etnikai többség nem volt, hanem csak etnikai kisebbségek. Míg a többi hatalom „illetlenség okvetetlenkedéssel” avatkozott bele a kis államok ügyeibe, Ausztria-Magyarország „egyedülálló példája volt annak a nagyhatalomnak, amelyiknek ügyeibe a kis államok kontárkodtak bele”. Lehet, hogy ez igaz, de mennyiben ad magyarázatot a háború kitörésére? Lafore maga írta azt, hogy „Ausztria-Magyarország 1914-ben még mindig egy jól kormányzott, virágzó és teljesen rendben lévő ország volt, és anomáliáiról nem gondolta, hogy bármiképp is csökkentenék a kontingencia fontosságát. Ellenkezőleg: „Ha akár Szazonov [az orosz külügyminiszter], akár Berchtold [az osztrák kollégája] másképp viselkedett volna a számos találkozójuk valamelyikén, az események [1914 júliusában] más irányt vettek volna.” S talán az osztrák anomália nem is volt anomália. Lafore „az orosz és a német állam anomáliáit” is szóba hozta, és azt állította, hogy „Ausztria-Magyarország problémája bizonyos vonatkozásokban Nagy-Britanniához volt fogható.”

Az az elgondolás, hogy a „normális”, etnikailag összetartott államok

mellett volt egy anomáliás kivétel, további kérdéseket vet fel, mivel az anomáliára hivatkozó érvelés csak akkor állja meg a helyét, ha Ausztriának hatalomként való viselkedése úgy volt anomáliás, hogy egyben magyarázatot ad a háború kitörésére is. Meghökkenítő, mennyire közel kerül Anderson ehhez az álláspont-hoz, megismételve – s kimondatlanul is elfogadva – az antantban háború előtt elterjedt álláspontot, amely szerint Ausztria-Magyarország a kontinentális rendszer elavult és nélkülözhető eleme. Schroeder viszont azt fejtegette egy 1972-es cikkében, hogy éppenséggel az antant hatalmak készsége, hogy leírják Ausztria-Magyarországot, kövezte ki az utat az 1914. évi tragédiához, és azt

hangsúlyozta, hogy a hatalmi egyensúlyon alapuló rendszer megőrzése azon múlik, hogy megőrzik-e valamennyi szereplőjét.” Ez az érvelés itt azért fontos, mert Anderson szerint a világ mai gondjainak egyik fő gyökere az államgyilkos liberális idealizmus győzelme a kölcsönös önkorlátozáson nyugvó hatalmi egyensúly keresése felett.

A *Disputing Disaster* egyedülálló, nem hasonlítható az 1914-ről folyó vitában résztvevő könyvekhez. Anderson mélyre ás a kiválasztott szerzők műveiben és a körülöttük s köztük lévő közegben, hogy felmutathassa, melyik milyen gyökerekből táplálkozott. Az eredmény az egész életében folytatott olvasás és írás és azon meggyőződés, emlékműve,

hogy ennek mind tétje van. A marxista társak csodálattal fognak adózni a szerző nyomozó merészségének magabiztos, elegáns stílusának s közben megőrülnek az utópikus ragyogás fénynyalábainak, amelyek nyílként süvitenek át a szöveg résein. Még azok az olvasók is, akik (Anderson önjellemzéséből kölcsönzött szóval) megmaradtak „rekonstruálatlan jakobinusoknak”, rengeteg találó és meggyőző reflexiót találnak benne arról, hogy a történészek hogyan és miért épp így érvelnek, miért gondolják újra, adják fel vagy éppen kétszeresen is nyomatékosítják állásfoglalásaikat, s végül hogy a politika és az érzelmek hogyan folynak bele a történetírásba, majd onnan újra vissza a világba.

CHRISTOPHER CLARK

Wessely Anna fordítása

MEGJELENT A

replika

LEGÚJABB SZÁMA!

WALTER BENJAMIN GONDOLATISÁGÁNAK MEGKÉSETT AKTUALITÁSA

A lapszám szövegei Walter Benjamin életművének különböző aspektusokból történő vizsgálatára és elemzésére fókuszálnak. A szám célja a magyar Benjamin-recepció élenkítése, a (már magyarul is szép számmal hozzáférhető) szövegek (kritikai) diskurzusának serkentése. A tanulmányok mellett recenziók és fordítások is helyet kaptak, melyek látszólagos (!) eklekticizmusa – úgy gondoljuk – képes felmutatni valamit a benjaminí életmű jellegzetességéből, mégpedig annak szerteágazó, sokszor egyúttal talán szertelennek tűnő voltából. A kötetben olvasható Benjamin utolsó tizenhárom levele is.

Szerkesztette:

Daradics Boglárka

Ilyés Zalán-György

Szerzőink:

Bethlenfalvy Gergely

Daradics Boglárka

Ilyés Zalán-György

Somlyó Bálint

Tóth Fanni

Tóth Károly és Zsellér Anna

Valastyán Tamás

Theodor Wiesengrund Adorno

Weiss János

Axel Honneth

Borbély András

Eröss Réka

Lengyel Zoltán

Tarnai Csillag

Tóth Hanna

Săpătaru Mark-Alek

Kapható az Írók Boltjában és megrendelhető a szerkesztőségtől: www.replika.hu.